

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ДОНЕЦЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ЧЕРНИШОВА ЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри
теорії і практики
перекладу

_____ Запукляк І. М.
«_____» _____ 20__р.

ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНІ Й ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ
НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ МІЖПЕРСОНАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ В
АНГЛІЙСЬКОМОВНИХ ТА УКРАЇНСЬКОМОВНИХ ПРОСТОРАХ

Спеціальність 035 Філологія

Спеціалізація 035.041 Германські мови та літератури (переклад включно)

Освітня програма Англійська мова і переклад

Магістерська робота

Науковий керівник:
д.філ.н., доц., проф. Гнатюк Л. Я.

.....

Оцінка: _____/_____/_____
(бали/за шкалою ЄКТ5/за національною шкалою)

АНОТАЦІЯ

Чернишова Я. О. Функційно-прагматичні й лінгвокультурні особливості невербальних засобів міжперсонального спілкування в англійськомовних та українськомовних просторах. Спеціальність 035 «Філологія». Спеціалізація 035.041 Германські мови та літератури (переклад включно), перша – англійська. Освітня програма англійська мова та переклад. Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2021. – 118 с.

Магістерську роботу присвячено вивченню невербальних засобів міжперсонального спілкування в англійськомовному та українськомовному просторах, а саме їх функційно-прагматичним і лінгвокультурним особливостям.

У теоретичній частині дослідження розглянуто теоретико-методологічні аспекти дослідження невербальних засобів спілкування у мовознавстві та представлені класифікації, запропоновані різними дослідниками, також з'ясовано роль контексту в інтерпретації опосередкованих ілокуцій. Практичні розділи зосереджені на зіставному аналізі невербальних засобів, розкриваючи їх лінгвокультурні та прагматичні особливості. Було порівняно та зіставлено комунікативні контексти англійськомовного та українськомовного комунікативних просторів та було визначено різницю та характер вживання невербальних засобів спілкування у цих двох лінгвокультурах.

Матеріалом дослідження слугують невербальні засоби спілкування на фактичному матеріалі двох мов. У практичному розділі була зроблена спроба виявити кореляції між описом невербальних засобів, зокрема мовчання, у художньому тексті і типом комунікативної поведінки представників англійської та української лінгвокультурних спільнот.

Ключові слова: невербальний засіб, ілокутивний акт, міжперсональне спілкування, прагматика, мовчання, лінгвокультура.

SUMMARY

Chernyshova Y. O. Functional, pragmatic and linguocultural specific features of non-verbal means of interpersonal communication (in English and Ukrainian language environment). Specialties 035 “Philology”. Specialization 035.04 “Germanic Languages and Literatures (including translation)”. Educational Program “English Language and Translation”. Vasyl 'Stus Donetsk National University, 2021. – 118 p.

The master's research paper is devoted to the study of non-verbal means of interpersonal communication in the Ukrainian-speaking and English-speaking environment, namely their functional-pragmatic and linguocultural features.

The first part of the study examines the theoretical and methodological aspects of the study of non-verbal communication in linguistics and presents classifications proposed by linguists, also the role of context in the interpretation of indirect illocution is clarified. The practical sections are focused on a comparative analysis of non-verbal means, revealing their linguistic, cultural, and pragmatic features. The communicative contexts of Ukrainian-speaking and English-speaking communicative environment were compared, and the difference and nature of the use of non-verbal means of communication in these two linguistic cultures were determined.

The empirical material of the research includes non-verbal means of communication based on factual material of two languages. In the practical section, an attempt was made to identify correlations between the description of non-verbal means, including silence, in the literary texts and the type of communicative behavior of representatives of the English and Ukrainian linguistic and cultural communities.

Keywords: non-verbal means, illocutionary act, interpersonal communication, pragmatics, silence, linguocultural.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1.....	9
ВЕРБАЛЬНА ТА НЕВЕРБАЛЬНА МІЖПЕРСОНАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ОБ’ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ.....	9
1.1 Поняття <i>комунікація</i> та <i>непрямий мовленнєвий акт</i> у лінгвістичному контексті.....	9
1.2 Використання вербальних та невербальних засобів у міжперсональному спілкуванні.....	21
1.3 Мовчання як окремий вид мовленнєвого акту.....	34
Висновки до розділу 1	58
РОЗДІЛ 2.....	60
ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ТА ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ КІНЕТИЧНИХ ТА ТАКЕСИЧНИХ ЗАСОБІВ НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ	60
2.1 Лінгвокультурні особливості невербальних засобів спілкування українськомовного та англійськомовного простору	60
2.2 Функційно-прагматичні особливості такесичних та кінетичних засобів невербального спілкування з погляду лінгвістичної категорії оцінки	64
Висновки до розділу 2	91
РОЗДІЛ 3.....	92
МОВЧАННЯ ЯК ПОТУЖНИЙ ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ЗАСІБ НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ	92
3.1 Мовчання – непряма ілюкція як засіб невербального спілкування.....	92
3.2 Функційно-прагматичні особливості мовчання	95

Висновки до розділу 3	114
ВИСНОВКИ	116
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	121

ВСТУП

Все більш актуальним стає вивчення міжперсональної взаємодії, зокрема в лінгвокультурному ракурсі. Сучасні вчені відзначають, що «...багато актуальних питань у межах традиційних підходів залишалося поза увагою. Наприкінці XX століття з розвитком когнітивної лінгвістики традиційний погляд почав змінюватися, адже дослідники звернулися до вивчення та розуміння національного духу певної етнічної групи у представленні культурного менталітету, оскільки вона вербалізує національний дух нації, що уможливорює виявлення особливостей ментального світу певної етнічної групи, її культури та дає змогу дізнатися про різні етапи її культурного розвитку» [88]. Тому **актуальність роботи** зумовлена антропоцентричною спрямованістю й постійним зацікавленням лінгвістів до вивчення комунікації та її особливостей, необхідністю дослідження невербальних засобів міжперсонального спілкування, а саме функційно-прагматичних та лінгвокультурної специфіки такого спілкування.

Виникає необхідність вивчення засобів невербальної комунікації з лінгвістичного погляду, як цілісної системи, де кожний елемент виконує певні функції, що залежать від контексту та ситуації. На сьогодні проблема міжперсональної комунікації перебуває в центрі уваги представників різних галузей знань (філософів, психологів, соціологів, культурологів та ін.). Факти, що були досліджені лінгвістами, дають змогу поглибити уявлення про специфіку комунікативного взаємозв'язку людей та про особливості національної культурної комунікативної поведінки. Варто дослідити потужний прагматичний невербальний засіб комунікації – мовчання. Адже це не лише стилістичний літературний прийом, а й повноцінний елемент мовленнєвого акту, який вважається імпліцитною ілюкцією. Крім того, важливість вивчення цього компоненту комунікації полягає у вияві етноспецифіки його застосування у різних функційно-прагматичних аспектах.

Мета роботи полягає у виокремленні функційно-прагматичних й лінгвокультурних особливостей невербальних засобів міжперсонального спілкування.

Заявлена мета мотивує розв'язання таких завдань:

1. З'ясувати поняття «комунікація», «комунікативна ситуація», «комунікативна поведінка», викласти власне розуміння невербальної семіотики.
2. Типологізувати складові невербальної поведінки людини згідно з комунікативною ситуацією.
3. З'ясувати роль контексту в інтерпретації опосередкованих ілюцій.
4. Виокремити мовчання як окремий значущий невербальний засіб комунікації у процесі міжперсонального спілкування.
5. Окреслити прагматичний компонент та перформативну функцію мовчання як засобу невербальної комунікації.
6. Визначити національно-культурну специфіку мовчання як прагматичний засіб спілкування через зіставлення прикладів комунікативної поведінки різних лінгвокультур.
7. Окреслити функційно-прагматичне навантаження невербальних засобів міжперсонального спілкування в англійськомовних та українськомовних просторах.

Об'єктом дослідження слугують невербальні засоби міжперсональної комунікації.

Предметом безпосереднього аналізу є типологічні міжособистісні інтеракції, які здійснюються за допомогою невербальних засобів.

Задля успішного досягнення мети та завдань дослідження були використані такі **методи** та **прийоми**: описовий метод використаний задля комплексної презентації досліджуваного матеріалу; контрастивний (зіставний) метод - для вияву подібностей та відмінностей застосування невербальних одиниць двох мов; контекстуальний метод використаний, щоб з'ясувати лексико-синтаксичний зв'язок невербальних одиниць у відповідних контекстах; метод суцільної вибірки, щоб здійснити вибірку невербальних компонентів в

англійському та українському лінгвопросторах; метод семантичного аналізу, щоб визначити семантичні особливості невербальних одиниць на позначення негативної або позитивної оцінки.

Матеріал дослідження включає 205 фрагментів фактичного матеріалу, які вилучені з творів англійськомовних та українськомовних просторів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження викладено в доповіді на Міжвузівській науковій студентській конференції «Зіставне вивчення германських, романських і слов'янських мов і літератур» (ДонНУ, Вінниця, 2021 р.).

Публікації. Основні положення магістерської роботи викладено у матеріалах доповіді на студентській науковій конференції.

У теоретичному плані результати цього дослідження дозволяють розширити уявлення про засоби невербальної комунікації, про способи вербалізації жестів, що може бути використано в подальшій розробці теорії комунікації, зокрема невербальної.

Практична значущість роботи полягає в тому, що її результати можуть бути застосовані у викладанні теоретичних курсів з прагмалінгвістики, лінгвокраїнознавства, при розробці спеціальних курсів з аналізу художньої літератури, невербальної комунікації, при навчанні практичного володіння англійською, українською мовами як іноземними, а також при вирішенні інших лінгводидактичних завдань.

Структура дослідження: дослідження складається з вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаної літератури, додатків. У першому розділі розглянуто теоретичний аспект невербальних засобів міжперсонального спілкування. У другому розділі з'ясовано функційно-прагматичні особливості невербальних засобів міжперсонального спілкування в англійськомовних та українськомовних просторах. Третій розділ містить аналіз лінгвокультурних особливостей невербальних засобів міжперсонального спілкування в англійськомовних та українськомовних середовищах.

РОЗДІЛ 1

ВЕРБАЛЬНА ТА НЕВЕРБАЛЬНА МІЖПЕРСОНАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

1.1 Поняття комунікація та непрямий мовленнєвий акт у лінгвістичному контексті

Саме поняття *комунікація* досить широке. Воно активно використовується в різних областях діяльності людини: в лінгвістиці, в біології; технічних науках: фізиці, електроніці тощо. Існує кілька підходів до тлумачення цього терміна. У широкому розумінні *комунікація* розглядається як обмін інформацією між індивідами/пунктами/доменами за допомогою загальної системи символів. У механістичному підході це односпрямований процес кодування і передачі інформації від джерела і прийом інформації одержувачем повідомлення. У діяльнісному підході це спільна діяльність учасників комунікації (комунікантів), у ході якої виробляється спільний погляд на речі й дії з ними. Існує багато визначень комунікації, розглянемо лише деякі з них: Комунікація – (латинське *communicatio*, від *communis* – роблю загальним, пов'язую, спілкуюся), 1) шлях повідомлення, зв'язок одного місця з іншим. 2) Спілкування, передача інформації від людини до людини – специфічна форма взаємодії людей у процесах їх пізнавально-трудової діяльності, що здійснюється головним чином за допомогою мови (рідше за допомогою інших знакових систем) [41].

Комунікація – обмін інформацією і сенсом, обмін інформації між двома і більше людьми. Комунікація – шляхи сполучення, транспорту, зв'язку, мережі підземного міського господарства. Зазвичай комунікація визначається як «передача інформації» від людини до людини. Спілкування може здійснюватися як в процесі будь-якої діяльності, наприклад, виробничої, так і за допомогою спеціалізованої форми мовної діяльності або іншої діяльності, що використовує знаки [1, с. 17]. Під міжособистісною комунікацією розуміється процес передачі інформації певним джерелом інформації конкретному

цільовому об'єкту або членам ідентифікованої групи. Ці комунікації, зазвичай, здійснюються в ході особистих взаємодій, проте вони можуть також реалізовуватися з використанням пошти, телефона чи інших електронних засобів [18]. Комунікація – 1) шлях повідомлення (наприклад, повітряна комунікація, водна комунікація); 2) форма зв'язку (наприклад, телеграф, радіо, телефон); 3) акт спілкування, зв'язок між двома або більше індивідами, заснований на взаєморозумінні; повідомлення інформації однією особою іншій або кільком особам; 4) масова комунікація – процес повідомлення інформації за допомогою технічних засобів масової комунікації (преса, радіо, кінематограф, телебачення) чисельно великим, розосередженим аудиторіям [18, с. 294]. Комунікація це процес, за допомогою якого певна ідея передається від джерела до одержувача з метою змінити поведінку цього одержувача.

У всіх визначеннях підкреслюється процесуальність (передача, обмін, повідомлення, поширення) і інформативність цього явища. Таким чином, традиційно поняття комунікації розглядається як обмін значеннями (інформацією) між індивідами через посередництво загальної системи символів (знаків). Цікавим є те, що в деяких визначеннях терміни «комунікація» і «спілкування» використовуються як синоніми, проте, якщо уважніше підійти до їх інтерпретації, стає очевидним, що між ними є істотні відмінності. Зокрема, в психологічних і соціологічних словниках концепти «комунікація» і «спілкування» розглядаються як пересічні, але різні за суттю явища.

Комунікація використовується: 1. «Для характеристики структури ділових і міжособистісних зв'язків між людьми. 2. Для характеристики обміну інформацією (уявленнями, ідеями, установками, настроями, почуттями тощо) у людському спілкуванні взагалі як його інформаційна сторона» [10, с. 124]. Крім того, «про комунікації можна говорити як про «обмін цілісними знаковими повідомленнями, в яких відображені знання, думки, ідеї, ціннісні відносини, емоційні стани, програми діяльності спілкуються. Комунікація забезпечує накопичення і передачу соціального досвіду, поділ праці і організацію спільної діяльності, управління, трансляцію культури» [18, с. 71]. Резюмуючи

визначення, можна сказати, що головна функція комунікації – інформаційна, полягає в передачі інформації, при цьому повідомлення може бути безадресним, що не орієнтованим на якусь конкретну особу. У цьому сенсі можлива асиметрична комунікація.

Як вже зазначалося вище, комунікація у лінгвістичному просторі насамперед тлумачиться як процес активного та пришвидшеного обміну саме інформацією [53]. Звідси випливає потреба ґрунтовно проаналізувати поняттєву сутність терміна інформація. Цей міжнародний термін є латинським за походженням (лат. *informatio* «відомості, роз'яснення») і теж неоднозначно дефініюється в науковій літературі. Доведено, що інформація в мові та мовленні як об'єкт наукового аналізу набула актуальності з моменту появи лінгвістики тексту, а саме з 60-их років XX ст. Сучасні мовознавці активно застосовують поняттєвий апарат теорії інформації, зокрема її базові терміни інформація та інформативність, і в теорії мовної комунікації, і в психолінгвістиці, і в лінгвопрагматиці, і в дискурсології, і в паралінгвістиці, і в лінгвосеміотиці та в інших інтегративних напрямках лінгвістичної науки. Здатність мови як природної знакової системи передавати інформацію впливає з її найважливішої соціальної функції — комунікативної, завдяки якій відбувається процес спілкування між індивідами та уможливорюється процес еволюції людства. Втім мова передає не знання, а саме інформацію, і від кожної людини залежить, чи зможе вона переробити цю інформацію у власні знання. Отже, інформація — це основа знань, інформативність — насиченість повідомлення новою, цінною для реципієнта інформацією. Обидва ці поняття є важливими та визначальними для вивчення комунікативної функції мови/мовлення [48].

Комунікація також розглядається як смисловий аспект соціальної взаємодії. Оскільки будь-яка індивідуальна дія здійснюється в умовах прямих або непрямих відносин з іншими людьми, містить у собі поряд з фізичним комунікативний аспект. Дії, що свідомо орієнтовані на смислове сприйняття іншими людьми, іноді називають комунікативними діями. Розрізняють процес

комунікації і складові його акти. Основні функції комунікаційного процесу полягають у досягненні соціальної спільності при збереженні індивідуальності кожного її елемента. В окремих актах комунікації реалізуються управлінська, інформативна і фатична функції. За співвідношенням цих функцій умовно виділяють повідомлення: спонукальні (переконання, навіювання, наказ, прохання); інформативні (передача реальних чи вигаданих відомостей); експресивні (збудження емоційного переживання); фатичні (встановлення і підтримання контакту). Крім того, комунікаційні процеси і акти можна класифікувати й за іншими параметрами. Так, за типом відносин між учасниками розрізняються: міжособистісна, публічна, масова комунікації; за засобами комунікації: мовна (письмова й усна), паралінгвістична (жест, міміка, мелодія) тощо. «Комунікація – не просто процес обміну інформацією, це процес створення якоїсь спільноти, в якій ми осмислюємо інформацію і співвідносимо наші смисли зі смислами наших комунікативних партнерів, створюючи таким чином певний ступінь взаєморозуміння. При цьому відбувається не стільки вираження і передача-прийом уже сформованих смислів, скільки спільне розуміння смислу» [57]. А тому спілкування, на відміну від комунікації, можна вважати суто людським атрибутом, мета якого полягає в задоволенні потреби контакту з іншими людьми. Результатом спілкування стають взаємини з іншою людиною, іншими людьми, у той час, як комунікація байдужа до системи соціальних відносин [4, с. 78].

Загалом, більшість дослідників об'єднує розуміння спілкування як соціального феномена, який містить у собі інформаційно-комунікативний, інтеракційний, гносеологічний, аксіологічний, нормативний, семіотичний і соціально-практичний аспекти. При цьому слід взяти до уваги й інший погляд на співвідношення понять «комунікація» і «спілкування», де в структуру спілкування входить три складові: комунікація (як обмін інформацією), інтеракція (вплив на співрозмовника, організація взаємодії), перцепція (сприйняття як умова встановлення взаєморозуміння партнерів). З позицій структурно-функційного підходу також можна виділити інформаційно-

комунікативну, регулятивно-комунікативну та афективно-комунікативну складові спілкування [5]. Іншими словами, спілкування можна уявити як процес організації спільної діяльності і взаємини включених в неї людей. Залежно від галузі вивчення, видів і типів, спілкування базується на психолого-філософських, змістовно-діяльнісних і функціональних критеріях. Таким чином, можна сказати, що комунікація це більш широке поняття, яке містить собі, як механічний, так і діяльнісний аспекти. Спілкування ж входить саме до діяльнісного когнітивного середовища комунікації і є суто людською діяльністю. Цей факт пояснює і виправдовує взаємозамінність цих термінів у контексті лінгвістичних досліджень, коли вчені розглядають комунікацію тільки з погляду феномена людської дискурсивної діяльності з метою обміну інформацією за допомогою мови як знакової системи.

Д. Гавра наводить вузьке тлумачення комунікації: «У вузькому сенсі під комунікацією слід розуміти ефективну синхронну і діяхронну взаємодію соціальних суб'єктів, яке виникає в результаті обміну між одним суб'єктом (джерелом) і іншим (одержувачем) інформацією, що має сенс для обох суб'єктів (комунікативною субстанцією або повідомленням в ідеальній або ідеально-матеріальній формі)» [20]. Наведене визначення поняття «комунікація» приймемо за основу в цьому дослідженні і звернемося до тлумачення інших термінів, найбільш важливими серед яких будуть поняття комунікативної ситуації і комунікативної поведінки. Комунікантами вважатимемо того, хто говорить, і того, хто слухає.

Під комунікативним актом Д. Гавра розуміє «одноразову завершену комунікаційну взаємодію, у ході якої завершилися процеси створення повідомлення, його відправлення та отримання» [20].

Комунікативна ситуація – це, за визначенням Т. В. Матвєєвої, «набір основних параметрів комунікативної події, що допомагає орієнтуватися в комунікації і відрізняти одну комунікативну ситуацію від іншої» [51].

У цьому визначенні потребує уточнення поняття «комунікативна подія». Н. Д. Арутюнова надає ознаки комунікативної події, що характеризує:

- 1) відношення до життєвого простору;
- 2) динамічність і кульмінаційність, що відрізняє подію від ситуації;
- 3) неконтрольованість (на відміну від вчинків);
- 4) слабка структурованість (на відміну від цілеспрямованих дій);
- 5) цілісність, незалежність від тимчасової протяжності (на відміну від процесів);
- 6) відсутність логічної необхідності існування (на відміну від станів, якостей, властивостей та інших форм буття);
- 7) одиничність (на відміну від діяльності);
- 8) переважна включеність в інтерпретацію контексту (на відміну від процесів) [6].

Серед ознак комунікативної події, що виділяє Н. Д. Арутюнова, найбільш важливою є ознака динамічності і кульмінаційності, що відрізняє подію від ситуації, а також ознака одиничності, яка відрізняє подію від діяльності. У зв'язку з такими уточненнями комунікативну подію можна визначити як обмежену в просторі і часі взаємодію комунікантів, що має свою мету і що здійснюється за певних обставин.

Комунікативна ситуація, таким чином, – це вся сукупність тих обставин, у яких здійснюються комунікативні події. Характеристика комунікативної ситуації вимагає врахування цілої низки складових, до яких відносяться самі учасники спілкування (адресант і адресат), ступінь їх знайомства і характер відносин між ними (офіційні або неофіційні, засновані на симпатії або на антипатії і ін.), обставини спілкування (місце і час), тональність спілкування тощо [6, с. 110].

Відповідно до тлумачення, яке дають у своїй роботі «Основи теорії комунікації» Л. Г. Вікулова та А. І. Шарун: «Комунікативна ситуація – це динамічна сукупність усіх обставин, за яких відбувається спілкування: місце і час зустрічі, наявність попередньої домовленості або ситуація несподівана, прилюдна або конфіденційна, легальна або конспіративна; термін, ступінь і

характер знайомства її учасників, соціальна і/або вікова дистанція між ними тощо» [18].

Для цілей дослідження найбільш вдалою є комунікативна ситуація, тому що аналіз невербальної поведінки людини повинен розглядатися в широкому контексті. Адже характеристика комунікативної ситуації вимагає звернення до досить об'ємних уривків тексту.

Л. Гнатюк у монографії «Технології міжперсонального спілкування» надає характеристику спілкування. Інтерперсональне спілкування можна схарактеризувати таким чином:

1. Безпосередня участь учасників комунікативного акту в ситуаціях міжособистісної інтеракції, обмеженої прагматичними координатами;
2. Компліментарність/симетричність; якщо комунікативні акти будуються рівноправно всіма учасниками комунікативного акту, то спілкування базується на симетричності. У випадку компліментарності діє засада нерівноправності: один зі співрозмовників домінує, а інший перебуває в позиції залежного;
3. Неунікність інтеракції – міжособистісна комунікація немає антоніма не-комунікація. Навіть мовчання особи, яка не хоче комунікувати, проти власної волі цієї особи є джерелом інформації в комунікативному акті.
4. Не відтворюваність ефектів спілкування. Кожний вербальний та невербальний вчинок одного учасника інтерперсональної комунікації є інформаційним для іншого, у тому аспекті, що окреслює та модифікує міжособистісні реляції між цими особами;
5. Взаємозастосування. Узгодження когнітивного простору співкомунікантів, вербального та невербального кодів, які можуть суттєво відрізнятися. Йдеться не про різні мови, а про узгодження засобі мовного коду тієї ж мови, спільної для адресата та адресанта [23].

За Л. Гнатюк, складовими міжперсональної комунікації є: мовленнєва дія, суб'єкти комунікативного акту, мета і результати, засоби і способи цілеспрямованої діяльності, обставини, правила і конвенції, успішність і

неуспішність тощо. Суб'єкт має за мету досягнення певного результату, для цього він використовує наявні засоби та способи. Мовленнєва дія повинна відбуватись за певних обставин. А міжособистісна взаємодія реалізується у формальних та побутових дискурсах у різноманітних сферах.

Міжособистісне спілкування – це акт невербальної та вербальної взаємодії учасників комунікативної ситуації, у результаті якої вирішуються комунікативні проблеми і породжується дискурс. Обмін інформацією це найважливіший складник комунікативного акту [27, с. 119].

Міжперсональне спілкування, як спілкування загалом, відбувається за допомогою різних способів, найважливішим серед них постає вербальний, таким чином співрозмовники можуть взаємодіяти, обмінюватись інформацією та впливати одне на одного. Саме ці аспекти, які виконують значущі ролі в спілкуванні, є прагматичними з погляду лінгвістики.

Вербальне спілкування відіграє особливу роль, адже це найважливіша форма взаємодії. Зокрема, серед структурних елементів комунікації слід виокремити потребу, мотив, задум, схему взаємодії, стратегії, тактики, а також правила та принципи, дотримання яких приводить до успіху, а їх нехтування веде до комунікативної невдачі.

Міжособистісна взаємодія включає такі параметри, як комунікативна дія, адресант, адресат, мовленнєва ситуація та контекст. Контекст може бути як експліцитним, так і імпліцитним, який виражається приховано, але залишається частиною ситуації, і має сенс лише в заданій комунікативній ситуації. Також міжособистісна взаємодія містить ілокутивний акт, ілокутивну мету, перлокутивний ефект, засоби та способи досягнення бажаного ефекту, умови взаємодії, правила та конвенції.

Вербальна взаємодія протиставляється формам невербальної комунікації, що здійснюються такими засобами, як жести, міміка, пози, тональність тощо. Комунікативними невербальними знаковими діями є, наприклад, невербальні церемоніальні акти, які супроводжують офіційні церемонії, ритуали типу вручення квітів, розбивання пляшок шампанського,

розрізання стрічки при відкритті якогось нового об'єкта, оплески, обмін шлюбними обручками. Знаковою невербальною дією може бути комунікативно значуще мовчання, включене в контекст дискурсу [27, с. 125].

Загалом спілкування як результат комунікації – це складний, багатоплановий процес встановлення та розвитку контактів між людьми, що виникає на основі потреб і спільної діяльності та включає в себе обмін інформацією, сприймання та розуміння іншого; по-друге, це взаємодія суб'єктів через знакові засоби, викликана потребами спільної діяльності та спрямована на значущі зміни стану, поведінки партнера. У найзагальнішому значенні спілкування є формою життєдіяльності.

Воно виконує низку певних функцій:

- 1) комунікативна функція – це зв'язок людини зі світом у всіх формах діяльності;
- 2) інформаційна функція виявляється у відображенні засобів оточуючого довкілля. Вона здійснюється завдяки основним пізнавальним процесам. У процесі спілкування забезпечується отримання, зберігання та передача інформації;
- 3) когнітивна функція полягає в усвідомленні сприйнятих значень завдяки мисленню, відображенню, фантазії. Ця функція пов'язана з суб'єктивними характеристиками партнерів, з особливостями їх прагнення до взаємопізнання, до необхідності розкрити психологічні якості особистості;
- 4) емотивна функція полягає в переживанні людиною своїх стосунків з навколишнім середовищем. У процесі спілкування ці переживання вторинно відображаються у вигляді взаємовідносин: симпатій – антипатій, любові – ненависті, конфлікту – злагоди тощо. Такі взаємини визначають соціально-психологічний тло-фон взаємодії;
- 5) конативна функція пов'язана з індивідуальними прагненнями людини до тих чи інших об'єктів, що виступають у формі спонукальних сил. Завдяки цій функції відносини реалізуються в конкретній поведінці;
- 6) креативна функція пов'язана з творчим перетворенням дійсності.

У повсякденному спілкуванні непрямі мовленнєві явища трапляються досить часто: мовець може з якоюсь певною метою вибирати непрямі вирази або непрямо висловлювати свої думки.

Теорія мовленнєвого акту як одна з центральних у теорії прагматики вперше була запропонована англійським філософом Дж. Остіном, який вважав, що речення має посил прямий або непрямий не тільки з погляду логіки і мови, Дж. Серль вважав, що мовленнєвий акт складається з трьох одномоментних фаз, рівнів, актів: ілокутивного, ілокутивного, перлокутивного. Непрямий мовленнєвий акт є саме тим явищем, яке прямо з'єднується з ілокутивними актами. Ця теорія, попри всі доповнення сучасників, залишається єдиною правильною та базовою серед теорії мовленнєвих актів [68].

Проблема непрямого мовленнєвого акту, як її сформулював Дж. Серль, полягає у з'ясуванні того, яким чином мовець може за допомогою певного висловлювання виражати не тільки те, що воно безпосередньо означає, а й щось інше. Непрямий мовленнєвий акт відбувається в тому випадку, «коли один ілокутивний акт здійснюється шляхом здійснення іншого». У процесі спілкування відбувається граматично і семантично оформлена мовленнєва дія. Мовець прагне надати певний ілокутивний вплив на слухача.

Наприклад, студент Х хоче взяти ручку студента Y. Це бажання можна висловити двома варіантами.

Варіант 1: Дай мені твою ручку.

Варіант 2: Чи можна взяти твою ручку?

У варіанті 1 перформативне дієслово *дай* позначає прохання. Варіант 2 є питальним реченням. Але, по суті, мовець (X) не чекає відповіді, а висловлює прохання за допомогою питання, звертаючись до слухача (Y). Перформатив не виявлений експліцитно, але ілокутивна функція непрямо реалізована.

Ілокутивний акт реалізований за допомогою ілокуції може бути визначений як непрямий мовленнєвий акт. Непрямий мовленнєвий акт включає два ілокутивних акти. Дж. Серль виокремлює первинний і вторинний ілокутивні акти. Первинний ілокутивний акт висловлює справжній намір

висловлювання. А вторинний ілокутивний акт забезпечується такою побудовою речення, яке реалізує цей ілокутивний акт. У варіанті 2 проханням взяти ручку є первинний ілокутивний акт, а питання – вторинний ілокутивний акт. Слухач вибирає первинний або вторинний через позитивну або негативну відповідь. Це допомагає уникнути відкритої відмови.

Аналіз особливостей опосередкованих форм мовленнєвої взаємодії уможливорює констатувати, що непрямі ілокуції іноді є комунікативно ефективнішими, ніж прямі. Імпліцитні прохання у формі питань, категорія модальності, умовні речення, негативні пропозиції, що сприяють реалізації стратегії натяку, трапляються в сучасній комунікативній практиці частіше, ніж прямі форми мовленнєвої взаємодії [24, с. 14].

При непрямому вираженні своїх намірів важливу роль відіграє оформлення непрямого мовленнєвого акту. Вчені виокремлюють такі типи непрямих ілокуцій. Конвенційним непрямым мовленнєвим актом вважається речення, яке постає єдністю і однозначно сприймається слухачем. Наприклад, питання-прохання: *Чи можна взяти твою ручку?* Існує систематичне відношення між первинним ілокутивним актом «прохання» і вторинним ілокутивним актом «питання». Наприклад: (1) *Чи не скажете Ви, як потрапити на вокзал?* (2) *Ви не могли б закрити вікно?* (3) *Чи немає у Вас позичити грошей?* У мовному спілкуванні непряма ілокутивна функція цих речень – вираз ввічливого прохання. Вторинний ілокутивний акт - питання, первинний ілокутивний акт - прохання: (1) - *Скажіть, як потрапити на вокзал.* (2) - *Закрийте вікно.* (3) - *Позичте мені грошей.* На противагу конвенційним опосередкованим актам існують неконвенційні непрямі мовленнєві акти – це акти, які в ізольованому від контексту вигляді не розпізнаються носіями мови з боку того інтенційного значення, заради якого відбувся мовленнєвий акт [13, с. 64].

Дж. Серль наводить типові приклади:

(1) Студент Х: *Давай підемо в кіно ввечері.*

(2) Студент Y: *Я повинен готуватися до іспиту.*

У непрямому мовленнєвому акті не існує систематичних відносин між двома ілокутивними актами. Вони не мають характеру умовності і конвенції. Порозуміння між мовцем і слухачем залежить від змісту контексту і їх загальних знань. Необхідними для пояснення непрямого аспекту в непрямих мовленнєвих актах вважаються загальні принципи кооперативного мовного спілкування і загальні фонові знання мовця і слухача, а також здатність слухача до логічних висновків. Послідовність кроків, необхідних для виведення первинної ілокуції з буквальної ілокуції, можна уявити в стислому вигляді:

Крок 1: Я запропонував щось Y, і у відповідь на нього він висловив твердження, яке полягає в тому, що він повинен готуватися до іспиту (факти, що стосуються цього діалогу).

Крок 2: Я припускаю, що в рамках цього діалогу Y поводить за законами взаємодії і таким чином його репліка є релевантною. Крок 3: Релевантна відповідь повинна слідувати одному з наступних типів: прийняття пропозиції, відхилення пропозиції, зустрічна пропозиція, обговорення пропозиції тощо.

Крок 4: Однак буквальний вислів Y не належить до жодного з цих типів і, таким чином, не є релевантною відповіддю (висновок на основі кроків 1 і 3).

Крок 5: Отже, він, ймовірно, має на увазі щось більше, ніж він висловив. Припускаючи релевантність його репліки, отримуємо, що його первинна ілокутивна мета повинна відрізнятися від його буквальної ілокутивної мети (висновок на основі кроків 2 і 4).

Цей крок має вирішальний характер. Якщо слухач не дотримується стратегії побудови висновків для встановлення того, коли первинна ілокутивна мета відрізняється від буквальних ілокутивних цілей, то він і не зможе зрозуміти непрямі ілокутивні акти.

Крок 6: «Я знаю, що підготовка до іспиту, зазвичай, займає чимало часу в межах одного вечора і що відвідування кінотеатру також, зазвичай, займає чимало часу в межах одного вечора (фактична фонові інформація)».

Крок 7: «Отже, він, мабуть, не може і йти в кіно, і готуватися до іспиту в межах одного вечора (висновок на основі кроку 6)».

Крок 8: Підготовча умова для прийняття якоїсь пропозиції складається в здатності здійснити акт, що полягає у виголошенні речення в умовах змісту пропозиції.

Крок 9: «Отже, я знаю, що він сказав щось, з чого можна зробити висновок, що він, ймовірно, не може прийняти мою пропозицію (висновок на основі кроків 1, 7 і 8)».

Крок 10: Таким чином, первинна ілокутивна мета полягає, швидше за все, у відхиленні пропозиції (висновок на основі кроків 5 і 9) [33, с. 30].

У процесі спілкуванні процес висновків не такий складний.

Досягнення мети розмови залежить від знань обох співрозмовників. У повсякденному спілкуванні непрямі мовні акти грають важливу роль, особливо в міжкультурній комунікації. На думку Дж. Серля, неконвенційні непрямі мовленнєві акти покладаються на загальні фонові знання співрозмовників, а також на здатність слухача до висновків і логічного мислення [60].

1.2 Використання вербальних та невербальних засобів у міжперсональному спілкуванні

Спілкування виступає потужним інструментом впливу у житті сучасної людини, що спроможне змінювати ставлення людей одне до одного, мотивуючи їх до дій та забезпечуючи становлення й розвиток відносин. Воно займає чільне місце у щоденному й професійному житті та розглядається як окремий вид діяльності. Специфіка спілкування спричинена значною кількістю факторів, зокрема, належністю комунікатора до певної соціальної групи, культури тощо. Це можна пояснити тим, що кожне повідомлення, яке відправляється чи приймається, обов'язково проходить через «ментальний фільтр» людини – її психологічні установки, які, з наукового погляду, передбачають готовність чи намір сприймати майбутні події чи дії певним чином. Багатоаспектністю спілкування передбачене використання

різноманітних вербальних і невербальних засобів, обізнаність щодо яких дає змогу визначати власні психологічні особистості й враховувати відповідні якості партнера, впливаючи таким чином на результат взаємодії. Особливо актуальним розгляд цих аспектів постає за сучасних умов, що відзначається інтенсивною глобалізацією та інтеграцією світового суспільства загалом, а також досить напруженою соціально-економічною й політичною ситуацією в окремих країнах [12].

Спілкування виявляє емоції комунікантів, виявляючи при цьому невербальний аспект обміну інформацією. Засоби невербальної комунікації як «мова почуттів» значною мірою посилюють смисловий ефект вербальної комунікації, а інколи навіть здатні її замінювати. Комунікація (у перекладі з лат. «communicatio» – «зв'язок») – це категорія, яка означає взаємодію системних елементів, у знаковому та семіотичному аспектах. У лінгвістиці, психології та етнології вченими виявлено широкий спектр функцій і можливостей комунікації. Відповідно, в культурі комунікація є умовою взаємодії елементів, засобом здійснення прямих та зворотних зв'язків системи: виробник-артефакт-споживач.

Вербальні засоби спілкування включають мову, яка реалізується в мовленні. Мовленнєва діяльність включає процеси «говоріння» та «слухання», що є посередниками у переході від системи мови до мовленнєвих текстів. Вчені розглядають сутність мовленнєвої діяльності як спів залежної кореляції двох процесів, які доповнюють одне одного, з яких один розпадається на фази формування мовлення – думки та його звукового зашифрування, а інший – протилежний за своїм напрямом процес – складається з дешифрування та подальшого відтворення думки, спираючись на знання мови та власний особистий досвід. У сфері мовлення є провідною комунікативна функція, яка реалізується у мовленнєвій діяльності в одному з трьох можливих варіантів:

- 1) індивідуально-регулятивна функція (функція впливу);
- 2) колективно-регулятивна функція (радіо, газета, ораторське мовлення) – реалізується в умовах «масової комунікації», відсутній зворотний зв'язок;

3) саморегулятивна функція (під час планування власної поведінки) [40].

Наукова література розмежовує три типи мовлення за характером взаємодії учасників спілкування: діалог, полілог та монолог. Монологічне висловлювання є особливим та складним умінням, що потребує спеціального формування. Монолог, на переконання певних дослідників, належить до недостатньо розроблених проблем. Досі він не знайшов свого єдиного визначення. Іноді монолог тлумачиться як організований вид мовлення, який є продуктом індивідуальної побудови та передбачає тривале висловлення однієї особи, звернене до аудиторії. Водночас це активний та довільний вид мовлення, для здійснення якого мовець повинен мати певну тему і вміти побудувати на її основі власне висловлювання чи послідовність висловлювань. Крім того, це організований вид мовлення, що передбачає наявність умінь програмувати не лише окреме висловлювання чи пропозицію, проте й всі повідомлення загалом. Продуктивністю монологічного мовлення передбачене вміння вибірково користуватися мовними засобами адекватно комунікативному наміру, а також певними немовними комунікативними засобами вираження думки (насамперед інтонацією). Монолог у прямому розумінні трапляється нечасто в умовах природного мовного спілкування, найчастіше він поєднується з елементами діалогічного мовлення, фактично будучи монологом у діалозі. Таким чином монологічному мовленню менш притаманне використання вербальних засобів комунікації й зумовлене це відсутністю потреби мовця передавати інформацію іншими способами, окрім мовлення [20].

Для діалогічного мовлення характерною є еліптичність, що зумовлена умовами спілкування. Наявність єдиної ситуації, контактність співрозмовників та широке застосування невербальних елементів спричиняють виникнення здогадки, дозволяючи мовцям скорочувати мовні засоби та вдаватися до висловлення натяком. Окремою відмінною рисою діалогічного мовлення є його спонтанність, тому що зміст розмови та її структура головним чином залежать від реплік співрозмовників. Спонтанний характер діалогічного висловлювання

є причиною використання різноманітних кліше та розмовних формул, а також нечіткої «вільної» оформленості фраз.

Вербальна комунікація передбачає використання певних звуків та мови загалом задля обміну необхідною інформацією. Мова – це ефективний засіб виявлення намірів, бажань, ідей та думок, узгодження спільної стратегії, що особливо важливо для забезпечення ефективності процесу навчання та професійної діяльності. Лінгвістика розглядає мову як послідовність та узгодженість певних звуків і значень. Психологічна наука фокусує увагу на багатоаспектності й мультифункціональності мови як засобу спілкування [10].

Незалежно від того, наскільки простим або складним є процес спілкування, всі системи комунікації діють за одним і тим самим принципом: за допомогою сигналів з джерела передається повідомлення у пункт призначення. Сигнали переважно розглядаються як певні знаки та їх значення. Знаки є сигналами, які безпосередньо пов'язані з повідомленням причинно-наслідковим зв'язком. Варто зазначити, що мова є лише однією з символічних систем, якими користуються учасники спілкування.

Існування людини в суспільстві визначається передовсім її здатністю до комунікації. Мова є безпосереднім втіленням думки, того, що мовець хоче висловити. За допомогою мови та так званої мови тіла людина може обмінюватися інформацією, виявляти свою волю тощо. Простіше кажучи, мова – це інструмент, яким ми володіємо, живучи в суспільстві, і який допомагає нам займати в ньому певне місце. Мова переносить в матеріальну форму думки й почуття людини. Очевидно, що мова первинна у своїй функції вираження людської думки. Але це не означає, що комунікація замикається «лише у звуковій матеріальній оболонці» і є ізольованою «від усіх умов, у тому числі у ситуації безпосереднього спілкування» [41]. Комунікація виникає в певних умовах, які відіграють важливу роль у тому, які засоби використовує мовець. Сама по собі комунікація в широкому розумінні являє собою і систему, в рамках якої здійснюється і взаємодія індивідумів, і процес взаємодії, і його способи. Іншими словами, це спілкування та організація спільної діяльності

людей. Вербальна комунікація є основним способом спілкування і здійснюється за допомогою мовних засобів. Вона може полягати як в усній, так і в письмовій формі. Інструментом невербальної комунікації та невербального спілкування стає тіло людини та конкретна ситуація, коли під час реалізації своїх намірів люди «нерідко вдаються до використання паралінгвістичних одиниць» [43]. Логічно припустити, що невербальна комунікація з'явилася ще до виникнення мови. Якщо це дійсно так, то жести повинні були використовуватися «самі по собі, без будь-яких мовних знаків», тому що у тих, хто використовував ці жести, ще не існувало певного коду, за допомогою якого вони могли б домовитися про значення [73]. М. Томаселло стверджує, що всі наявні жести ґрунтуються на двох базових типах: жести, які використовуються для того, щоб вказати реципієнту на щось; жести, спрямовані на те, щоб викликати в уяві реципієнта образ дії, предмета або відносини [73]. Використовуючи тільки ці два типи жестів, люди могли передавати і сприймати інформацію.

Сьогодні розуміння невербальної комунікації реципієнтом залежить, на думку Томаселло, від двох чинників:

1. Контекст ситуації, у якій здійснюється комунікація (це все, що оточує людей і пов'язано з поточною соціальною взаємодією).
2. Спільні знання (те, що знають обидва комуніканти і знання про те, що кожен з них усвідомлює ці знання, відомості про навколишній світ і уявлення про поведінку людини в цьому світі) [70, с. 79-80].

Таким чином, контекст і спільні знання забезпечують цілком ефективне функціонування засобів невербальної комунікації, навіть якщо вони використовуються окремо від вербального висловлювання. У мовних ситуаціях вербальна і невербальна комунікація найчастіше взаємодіють одна з одною, і тоді між ними виникають такі відносини:

1. Повторення. Тут невербальна комунікація дублює те, що було виражено вербально.
2. Контрадикція. Вербальна і невербальна інформації протиставлені одна одній.

3. Субституція. Невербальна поведінка виступає замість вербальних засобів у процесі передачі повідомлення.

4. Доповнення. Невербальна поведінка розвиває або модифікує інформацію.

5. Акцентування. За допомогою невербальної поведінки підкреслюються важливі компоненти вербальної інформації.

6. Регулювання. Невербальна поведінка регулює комунікативний потік між тими, хто говорить [55].

Реальні умови, у яких відбувається комунікація, диктують певні правила її побудови та передачі інформації. Наприклад, присутність сторонньої людини змушує комунікантів передавати деяку інформацію за допомогою міміки або жестів, крім вербального спілкування. Ці екстралінгвістичні фактори, безсумнівно, впливають на те, що і як ми говоримо, і багато які з них можуть навіть закріплюватися за певною мовною ситуацією. В такому випадку супутні комунікаційні обставини стають типізованими. Це призводить до створення взаємодії мовних зразків з засобами, що перебувають ніби «близько до лінгвістики», тобто паралінгвістичними (грец. *Para* – біля) (наприклад, вказівний жест при словах «Дай мені це») [38]. Взаємодія лінгвістичних засобів з мовними «повніше розкриває функції мовних форм, перш за все їх багатозначність і дистрибуцію в розряді інших форм, стилістичні відрізки та ін.» в умовах певної мовної ситуації [38].

У лінгвокультурології виділяють два основні семантичні типи емблематичних невербальних засобів комунікації – комунікативні та симптоматичні. До комунікативних емблематичних жестів зарахують кіними, що є носіями інформації, яку мовець навмисно передає в комунікативному акті адресатові. Симптоматичні жести виражають емоційний стан того, хто жестикулює. Ознакою всіх симптоматичних жестів є саме емоція, а не її фізіологічний вияв (наприклад, горе, а не сльози). Прикладами українських симптоматичних жестів є: «прикрити рот рукою» (від подиву), «кусати губи», «барабанити пальцями по столу», «підвестися зі стільця», «робити великі

(круглі, страшні) очі», «тупнути ногою». Виділяють також кілька функцій, які невербальні повідомлення виконують при взаємодії з вербальними. Це функції: доповнення (включаючи дублювання і посилення) вербальних повідомлень;

1. Спростування вербальних повідомлень;
2. Заміщення вербальних повідомлень;
3. Регулювання розмови [50].

Найважливішою особливістю невербальної комунікації є те, що вона може здійснюватися за допомогою різних сенсорних систем: зору, слуху, дотику, нюху, смаку. На підставі цього виділяються різні канали її сприйняття:

1. Акустичний;
2. Оптичний;
3. Тактильний;
4. Ольфакторний (сприйняття запахів) [30, с. 19-20].

Усі ці види невербальних повідомлень не ізольовані, вони перебувають у взаємодії. Використання засобів невербальної комунікації різниться в залежності від виду мовного спілкування – письмового або усного. Невербальні знаки представлені в тексті за допомогою мовної системи. Такі словесні описи невербальної комунікації називають соматизмами (якщо вони складаються з одного слова) або соматичними висловами (якщо складаються з декількох слів). Невербальні компоненти комунікації в художній літературі виконують одну з основних завдань художньої творчості – розкриття внутрішнього світу творця тексту через систему і характери персонажів. Саме в літературній творчості і її продукті – художньому тексті, детально розроблені точні й виразні способи репрезентації чуттєвої сторони людини, що вимагають особливого наукового усвідомлення і ретельного вивчення хоча б тому, що «лексика і граматики почуттів» – необхідна умова пізнання самого себе та інших представників тієї чи іншої лінгвокультури. Невербальні компоненти комунікації є одним з основних структуруювальних компонентів художнього тексту, оскільки здатні тією чи іншою мірою висловити практично всі емоційні стани, які б мотивували характер мовленнєвої діяльності. «Виразні рухи і виразні дії

створюють образ дійової особи, розкриваючи її внутрішній зміст у зовнішній дії» [6]. Т. А. Грідіна, Н. І. Коновалова і Н. А. Воробйова запропонували «Аналіз невербального компонента комунікації героя художнього тексту», що передбачає визначення:

- 1) каналу невербального сигналу;
- 2) рівня усвідомлення людиною своїх невербальних дій;
- 3) тривалості невербальної поведінки;
- 4) функції невербального повідомлення в цьому контексті (спростування, доповнення, регулювання, заміщення);
- 5) функції сигналу в художньому тексті» [30].

Наведемо приклади аналізу.

‘The fat boy glanced over his shoulder, then leaned toward Ralph. He whispered. “They used to call me Piggy.” (John Fowles. Lord of the Flies)

1. Невербальний сигнал належать (*He whispered*) до акустичної системи, оскільки інформація надходить через слуховий канал. Невербальний сигнал (*glanced over his shoulder, then leaned toward*) відноситься до оптичної знакової системи, оскільки інформація надходить через оптичний канал.

2. Рівень усвідомлення людиною своїх невербальних (*glanced over his shoulder, then leaned toward Ralph. He whispered*) – повне усвідомлення. Це означає, що людина повністю усвідомлює свої дії, та виконує їх навмисно.

3. Тривалість невербальної поведінки – до однієї хвилини.

4. Функція доповнення. Невербальний сигнал відображає емоційний стан героя, що перебуває в стані розгубленості, зніяковілості, схвилюваності.

5. Функція емотивна, відображає емоційний стан героя (нервозність).

„ — *Я тобі дам бити! я тобі дам! — кричала Семенова мати, показуючи кулаки. — Тікай лиш, а то буде тобі горе!*“ (Борис Грінченко. Грицько).

1. Невербальний сигнал належать до оптичної знакової системи (*показуючи кулаки*), невербальний сигнал (*кричала*) відноситься до акустичної знакової системи.

2. Рівень усвідомлення людиною своїх невербальних дій – повне усвідомлення.

3. Тривалість невербальної поведінки – декілька секунд.

4. Функція регулювання, невербальний сигнал використовується для координації взаємодії між людьми в процесі комунікації, встановлення бар'єру; функція доповнення, невербальний сигнал демонструє агресивність та злість.

5. Функція соціальної орієнтації. Відображає нерівноправне соціальне становище людей.

- Та ви не хвилюйтеся, — торкнув її за плече професор Трембовський. - Де ж ваші пацієнти? (Смолич Юрій. Що було потім).

1. Невербальний сигнал належить (торкнув за плече) до тактильної знакової системи, оскільки інформація надходить через тактильний канал.

2. Рівень усвідомлення людиною своїх невербальних – повне усвідомлення.

3. Тривалість невербальної поведінки – до однієї хвилини.

4. Функція доповнення, невербальний сигнал доповнює слова підтримки героя.

5. Функція емотивна, показує ставлення героїв до іншої людини.

- Те-ек-с... – протяг професор Харловський і ще раз кинув оком на колегу (Смолич Юрій. Що було потім).

1. Невербальний сигнал належить (протяг) до акустичної знакової системи, оскільки інформація надходить через слуховий канал, сигнал (*ще раз кинув оком на колегу*) відноситься до оптичної знакової системи, надходить через зоровий канал.

2. Рівень усвідомлення людиною своїх невербальних – повне усвідомлення.

3. Тривалість невербальної поведінки – декілька секунд.

4. Функція регулювання, використана задля регуляції взаємовідносин між людьми.

5. Функція емотивна, показує емоційне ставлення (зневагу) героя до іншої людини.

Таким чином, у розглянутих прикладах можна помітити, що найчастіше зустрічаються сигнали, які отримуються через оптичний канал (зір). На основі проаналізованих контекстів можна зробити висновок, що найчастіше використовуються функції доповнення і заміщення, а найчастішою функцією сигналу в художньому тексті є емотивна. Це пов'язано з тим, що автор часто звертає увагу читача на манеру вчинення дій, на поведінку персонажів, що допомагає створити реалістичний образ героя в художньому творі.

У художньому тексті невербальна комунікація відображається за допомогою соматизмів і соматичних висловів. Описуючи зовнішню поведінку персонажа в момент комунікації, вони допомагають створити повний, точний і переконливий образ героя, відображаючи його думки, почуття і ставлення до світу. Засоби невербальної комунікації створюють психологічний портрет персонажа, характеризують його психологічні особливості, розкриваючи внутрішній світ і показуючи читачеві всі думки і переживання героя.

Під час читання художнього тексту, насиченого засобами невербальної комунікації, можуть виникнути проблеми з інтерпретацією. Важливо пам'ятати, що паралінгвістичні знаки необхідно тлумачити в контексті цього комунікативного акту, а також розглядати їх не ізольовано, а в комплексі.

Невербальна комунікація є одним із засобів спілкування. Цей вид комунікації включає різні рухи тіла (жести, міміка, пантоміміку), інші засоби зовнішньої несловесної передачі емоційних станів людини (зокрема, почервоніння, збліднення, зміна ритму дихання тощо), які слугують засобами обміну інформації між людьми. Невербальні засоби інформації утворюють систему, яка доповнює та підсилює, а інколи навіть заміняє засоби вербальної комунікації – слова. Відповідно до поглядів А. Піза, австралійського спеціаліста «з мови рухів тіла», 55% інформації сприймається через вираз обличчя, пози та жести, а 38% – через інтонації й модуляції голосу. Тож лише 7% припадає на частку слів, які реципієнт сприймає під час розмови. Це вкрай

важливо. Таким чином, те, як ми говоримо, є важливішим за те, що саме ми говоримо. Переважна більшість невербальних форм та засобів спілкування людини є вродженими й дозволяють їй взаємодіяти, досягаючи взаєморозуміння на поведінковому та емоційному рівнях не лише з подібними до себе, але й з іншими живими створіннями [12, с. 18].

Існує певний поділ функцій між вербальними та невербальними засобами спілкування: чиста інформація передається словесним каналом, а невербальним каналом передається ставлення до партнера по спілкуванню. Невербальні засоби спілкування необхідні для того, щоб:

- 1) регулювати перебіг процесу спілкування та створювати психологічний контакт між партнерами;
- 2) збагачувати значення, які передаються словами, спрямовувати розуміння словесного тексту;
- 3) висловлювати емоції та відображати розуміння ситуації [12].

Невербальні засоби комунікації, зазвичай, не можуть самостійно передавати точного значення (за винятком окремих жестів). Здебільшого вони виявляються так або інакше скоординованими між собою і словесним текстом. Сукупність цих засобів може бути умовно порівняна з симфонічним оркестром, а слово – з солістом на його фоні. Неузгодженість окремих невербальних засобів значною мірою ускладнює міжособистісне спілкування. На відміну від мови, невербальні засоби спілкування усвідомлюються як тим, хто говорить, так і тим, хто слухає, не повною мірою.

Різні люди по-різному реагують на невербальні сигнали. Одні чутливі до них, інші – або нічого не знають про цю сферу комунікації, або не мають досвіду їх фіксації й розшифрування. Водночас вважається, що жінки більш здатні до сприймання та інтуїтивного розуміння невербальних засобів, ніж чоловіки [50].

Невербальні засоби мають специфічну класифікацію. Вчені розмежовують 16 невербальних засобів спілкування: рухи тіла, жести (рухи рук, ніг), просторове поле між співрозмовниками, вираз очей й спрямованість

погляду, вираз обличчя, акустичні засоби (пов'язані з мовою та не пов'язані з нею), тактильні засоби (потиск руки, поцілунки), посмішка, косметика, реакції шкіри (почервоніння, збліднення), запахи (парфуми, алкоголь), одяг і його колір, манери (наприклад, тримати сигарету) тощо. Першою з-поміж невербальних засобів спілкування називають кінетику або оптико-кінетичну систему, що включає в себе жести, міміку і пантоміміку, рухи тіла, а також погляди. Другу систему невербальних засобів формує такесика, тобто потиск руки, поплескування по плечах, поцілунок та посмішка. До окремої системи – прасодики та екстралінгвістики – входять невербальні засоби, які стосуються голосу та його вокалізації, – інтонація, гучність, темп, тембр, тональність, а також вкраплення у голос – сміх, плач, покашлювання, дикція тощо. Особливою з-поміж невербальних засобів є проксемика чи система організації простору та часу спілкування [40].

Одиниці та характеристики невербальної поведінки можуть бути як пов'язаними, так і не пов'язаними з комунікативною ситуацією. На це звертають увагу багато дослідників, які займалися вивченням складових невербальної поведінки. Так, ще Е. Сепір закликав послідовно розмежовувати «соціальне» (сформоване «на вимогу» суспільної комунікації) і «індивідуальне» (вроджене, особистісне) при вивченні мови людини, у тому числі і таких паралінгвістичних її аспектів, як тембр голосу, інтонація, плавність. Невербальна комунікація великою мірою залежить від комунікативної ситуації, «...особливість невербальних повідомлень – їх ситуативність: тон голосу вказує на нинішній стан мовця і його ставлення до предмета розмови й слухача, але це не може повідомити про його переживання минулого тижня; люди по-різному будуть стукати у двері в залежності від їх емоційного стану і від того, в чиї двері вони стукають. Різноманітні експресивні рухи (жести, погляди, міміка, характеристики голосу тощо.), що доповнюють і суперечать одне одного, пов'язані з мінливими психічними станами людини, ставленням до партнера і ситуації взаємодії» [40, с. 169]. Поряд з цим невербальна поведінка людини може відбивати лише її фізіологічний стан і деякі вроджені характеристики.

Наприклад, тремтіння може бути викликане холодом у приміщенні або ознобом при високій температурі (а не порушенням у процесі спілкування); почервоніння обличчя може бути викликано спекою, а не почуттям сорому або пожвавленням під час розмови; особливості кінетичної поведінки (наприклад, кульгавість, «смикання» жестикуляція, часте прийняття тієї чи іншої пози) можуть бути обумовлені захворюванням, а не емоційною реакцією на спілкування; голос може бути сиплим через застуду, а не від переживань тощо.

Аналізуючи вибірковий матеріал роботи, було розглянуто лексичні одиниці, що характеризують комунікативно значущі й незначущі невербальні дії персонажів. Тому що необхідно розглянути обидва типи невербальних виявів тієї причини, що жести і інші невербальні одиниці можуть бути багатозначними, і їхнє справжнє призначення може бути виявлене тільки при комплексному аналізі всього контексту спілкування. Ті невербальні одиниці, які несуть у межах цієї ситуації певне смислове навантаження та є обумовленими саме комунікативною поведінкою партнерів, будуть вважатися пов'язаними з комунікативною ситуацією. Та чи інша невербальна реакція позначена в тексті викликана не комунікативною поведінкою партнерів, а іншими причинами, буде вважатися не пов'язаною з комунікативною ситуацією. Точно так само не пов'язаними з комунікативною ситуацією є ті невербальні вияви, які людина здійснює на самоті або не адресуючи їх присутнім (і про це йдеться в тексті твору). За В. Д. Горбенко: «На наш погляд, основними критеріями комунікативної невербальної поведінки є, по-перше, знакова природа кінетичного явища (наявність плану змісту і плану вираження), по-друге, необхідність контексту для декодування сенсу кінетичного знака.»

1.3 Мовчання як окремий вид мовленнєвого акту

Наш світ сповнений різних шумів, і ми розуміємо світ через ці шуми. Як стверджував Авраам Лінкольн: «Чим більше людина говорить, тим менше його розуміють». Можливо, іноді мовчання важливіше, ніж слова. Роль мовчання в нашому житті не підлягає сумніву. На перший погляд, мовчання можна розглядати як порожню безглузду паузу, хоча «мовчання немислимо без мови, а мова (вербальна чи невербальна) немислима без мовчання» [2]. Мовчання було досліджено в різних сферах, таких як лігуристика, філософія, література тощо. Хоча мовчання не може бути виражено в мові за допомогою мовних звуків, воно містить у собі виразність. Як і словесна мова, мовчання також служить для спілкування і вважається одним із засобів невербальної комунікації. Мовчання виникає тоді, коли нам не потрібні слова в нашому повсякденному житті. Ось чому часто використовуються вирази типу *у мене немає слів, справляти мовчанку, грати в мовчанку, ні жодним словом не прохопитися, не вимовити ні слова, і рота не роззявити, пари з рота не пустити, держати язик за зубами, або short of words, close mouth catches no flies, talk is cheap, keep your mouth shut and your ears open* тощо. Мовчання посідає важливе місце серед людей у міжкультурній та міжособистісній комунікації. «Людина не може не спілкуватися. Отже, мовчання теж є формою спілкування, тому що слухачі і спостерігачі надають сенс мовчанню, незалежно від бажання адресанта» [11].

На думку лінгвіста Серля [64, с. 100], мовчання має сприйматися як непрямий мовленнєвий акт, як-от: Мати запитує сина, чи виконав він домашнє завдання. Хлопчик мовчить і опускає голову. У цій ситуації мовчання означає «ні» і допомагає зрозуміти, про що думає хлопчик. Оскільки мовчання служить для спілкування, це можна розглядати як мовленнєвий акт. Проте, мовчання може виражати різні емоції у залежності від ситуації [64, с. 109]. У Західній Африці є прислів'я: «Мовчання – це теж мова» [6]. Видатний поет і драматург В. Шекспір, написавши «вічний спокій – це мовчання» (англ. *The rest is silence*) в «Гамлеті», порівнює смерть з мовчанням.

Мовчання має різні форми. Мовчання може включати повну відсутність мовлення. Наприклад, тиша під час деяких релігійних ритуалів. Мовчання може бути темпоральним, як, наприклад, мовчання людей, які слухають промову. Ідентифікують різні типи мовчання і в розмові. Мовчання називається "паузою", якщо вона використовується за один хід, і "розрив", якщо мовчання виникає під час позмінної розмови. Якщо ніхто зі співрозмовників не хоче говорити, то настало мовчання, яке означає припинення розмови [7]. Ернст Гофман назвав цей тип мовчання "затишшя".

Виділення дослідниками мовчання як предмета лінгвістичного дослідження обумовлює проблему конкретизації науково-понятійного апарату. На сьогодні склалася традиція, коли мовчання описується в контексті говоріння, з одного боку, з іншого – мовчання надмірно поетизується, виступає в науковому дискурсі, скоріше, як метафора, а не науковий термін. Це актуалізує спроби лінгвістів систематизувати знання, накопичені за кілька десятиліть вивчення мовчання, і відповісти на питання про мовчання у структурі комунікації. З безлічі відповідей виділимо лише кілька: мовчання — нульова репліка, мовчання — нульовий знак, мовчання — концепт, мовчання — комунікативна поведінка, мовчання — стратегія, мовчання — дискурс тощо. Мовчання характеризується цілеспрямованістю, адресністю, інтенціональністю, що дозволяє позначити його як якусь дію, як акт.

За кілька десятиліть вивчення мовчання в науці створено ціле поле визначень цього поняття. Безсумнівно, це обумовлено багатозначністю і багатофункціональністю мовчання як феномен людської комунікації. Багато дослідників висловлюють думку про те, що мовчання можна порівняти з говорінням, а іноді і більше, ніж говоріння, тому що саме в мовчанні людина здатна пізнати Бога і саму себе. Навіть лінгвістика не вільна від поетизації мовчання. Власне звідси, мовчання і визначається як феномен, як частина буття, як Діалог з великої літери, як конструкт. «Мовчання – це не ніщо, а щось» [15, с. 177]. Проблема багатозначності терміна мовчання і необхідності конкретизації поняттєвого апарату в науковому описі мовчання ставиться А.

Яворський [79], який називає мовчання широкомасштабним концептом, єдиним поняттям для безлічі різних виявів цього комунікативного феномена: лінгвістичного, дискурсивного, літературознавчого, соціального, культурного, духовного і метакомунікативного. Вчений робить спробу визначити поняття мовчання: мовчання як пауза, як прагматична або дискурсивна стратегія, як реалізація табу, як засіб маніпуляції, як частина слухання у взаємодії, як мовний зворот; мовчання – це і філософська і культурна традиція, це ціла картина світу [53]. Попри безліч визначень, так і залишається відкритим питання, що ж таке мовчання. Мовчання, безсумнівно, характеризує інформативність, навмисність, цілеспрямованість, здатність впливати на адресата. Все це дозволяє розглядати мовчання як акт – силенційний акт, акт мовчання [15]. В акті мовчання беруть участь суб'єкт і адресат, наділені певним загальним кодом, фондом загальних мовних навичок, оскільки інакше мовчання не буде сприйнято та інтерпретовано [7, с. 26]. На питання, яким саме актом є акт мовчання, дослідники відповідають, що це нульовий мовленнєвий акт [11]. Підставою для паралелей між мовним актом і актом мовчання є схожість структур, чому, власне, і присвячені практично всі цілісні дослідження мовчання [18]. Акт мовчання передбачає такі дії: пропозицію, ілокуцію і перлокуцію, де пропозиція – об'єкт думки, думка, представлена у вигляді семантичної структури; ілокуція – інтрасиленційний зміст, що включає інтенцію, стратегію, модальність, психологічний стан, соціальний статус; перлокуція – постсиленційний ефект. Види дії, що становлять акт мовчання, обумовлюють і його структуру. На думку С. В. Крестинського, до структури акту мовчання входять 5 рівнів:

- 1) пресупозиційний зміст;
- 2) пропозиційний зміст;
- 3) інтрасиленційний зміст;
- 4) імплікативний зміст;
- 5) постсиленційний ефект [45].

Відзначимо, що паралельно з тезою про мовчання як мовленнєвий акт функціонує теза і про мовчання як про акт комунікативний. «Мовчання є або власне комунікативним актом і заступником відповідного вербального акту (інакше нульовим мовним актом), або невіддільною частиною такого комунікативного акту» [47]. Подані визначення комунікативного статусу мовчання актуалізують проблему розмежування понять мовного і комунікативного актів.

Мовленнєвий акт — мінімальна одиниця мовленнєвої діяльності; цілеспрямована мовна дія, що здійснюється відповідно до принципів і правил мовної поведінки, прийнятими в цьому суспільстві [24]. Цілеспрямоване дослідження мовленнєвого акту з 1950-х рр. створює у сучасній лінгвістиці ціле поле для наукового діалогу [12, с. 14]. Мовленнєвий акт досліджується з погляду його структури, класифікації, висловлювання, семантики і прагматики окремих одиниць комунікації, сприйняття й інтерпретації тексту тощо. В узагальненому вигляді мовленнєвий акт характеризує модель адресант-текст-адресат. У конкретній ситуації спілкування мовець, вимовивши висловлювання в певній знаковій системі, використовуючи артикуляційний апарат, здійснює дію. Мовленнєвий акт складається з акту проголошення; пропозиційного акту, який здійснює референцію і предикацію; ілокутивного акту та перлокутивної дії [20]. Узагальнюючи роботи з дослідження мовленнєвого акту, можна виділити його релевантні ознаки: діяльнісна природа; динамічна природа (мовленнєвий акт як процес); зв'язок мовних і розумових процесів; здатність конструювати смисли; зв'язок з мовними засобами.

Основними рисами мовленнєвого акту є: навмисність (інтенціональність), цілеспрямованість і конвенційність [24]. Підкреслюється односторонність мовленнєвих актів — вони завжди пов'язані з комунікативною поведінкою мовця. Звідси, аналіз мовленнєвого акту, по суті, зводиться до ілокуції — акту, котрий володіє певною впливає силою, що виражається за допомогою висловлювання. Ілокутивний акт реалізує інтенцію і мовну дію суб'єкта, виражає певний зміст, оформлений у висловлювання, спрямований

адресату. Висловлення – суть мовленнєвого акту. «Мовленнєвий акт виявляється тільки за допомогою висловлювання, тобто тільки у вербальній формі» [13, с. 18]. При цьому перлокутивний акт (перлокутивний ефект) виходить за межі мовленнєвого акту. Визначення комунікативного статусу мовчання саме як мовленнєвого акту виявляє безліч суперечностей і ставить нові питання.

1. Мовчання традиційно розглядається як невербальна комунікація. Сам же С. В. Крестинський стверджує, що «акт мовчання посідає своє місце в системі невербальних компонентів комунікації: його можна віднести до паравербального, тобто чутним, але не видимим» [47]. Звідси, здається дещо суперечливим твердження про мовчання як невербальну комунікацію і його структурні одиниці у мовленнєвому акті.

2. Мовленнєвий акт пов'язаний з мовленням та реалізується за допомогою мовних засобів, тобто, на відміну від акту мовчання, мовленнєвий акт має матеріальне вираження. Мовчання не виявляє себе на рівні мови. Саме ця особливість і дозволила дослідникам мовчання позначити його як мовленнєвий акт мінус локуція. Але в такому випадку ми втрачаємо одну з найважливіших ознак мовленнєвого акту – зв'язок з мовними засобами, відзначений усіма дослідниками мовленнєвих актів.

3. У структурі мовленнєвого акту основне місце посідає ілокуція. Не випадково, мовні акти часто називають ілокутивними актами, їх аналіз зводиться до аналізу ілокутивного потенціалу, що полягає в тексті. Таким чином, текст (висловлювання) – центр у структурі мовленнєвого акту. А ефект (перлокуції) залишається за рамками аналізу мовленнєвого акту. Мовчання – матеріальна відсутність тексту. Ілокутивна сила мовчання як нульового тексту відновлюється з виробленого на адресата ефекту.

4. Мовленнєвий акт відрізняється односпрямованістю, рухом від суб'єкта мовлення. Мовчання проявляє свою знаковість завдяки адресату-інтерпретатору, тобто стає комунікативно значущим у момент прийняття повідомлення адресантом і спроби його тлумачення.

5. В акті мовчання, через його матеріальної невиразності, акцент з тексту переноситься на адресата і його здатність сприймати мовчання як текст і інтерпретувати його, виводячи сенс із загальної комунікативної ситуації. На думку В. З. Дем'янкова, «значення обчислюються інтерпретатором, а не містяться в мовній формі» [9, с. 120]. Цим пояснюється і необхідність введення в структуру акту мовчання імплікативного змісту. «Центральною ланкою цієї структури є імплікативний зміст акту мовчання. Вивести імплікатури акту мовчання – значить зрозуміти його значення» [15].

Імплікатури (імплікатура мовного спілкування, комунікативна імплікатура) – поняття, введене Г. П. Грайсом для позначення прихованого, неявного сенсу. Імплікатури – це небуквальна частина значення тексту, коли інформація наявна в тексті в прихованому вигляді, але при цьому явно не виражається (адресат робить висновок сам) те, що «малося на увазі» (на противагу тому, що було сказано (експлікатури)) [27]. На думку Г. П. Грайса, вся інформація, передана суб'єктом мовної дії, ділиться на ту, що була сказана (логічний зміст висловлювання), і ту, яка може бути залучена слухачем імплікатури. Механізми мовного імплікування діють на основі:

- 1) конвенційних значень слів;
- 2) тотожності референтів;
- 3) принципу комунікації співпраці;
- 4) контексту висловлювання;
- 5) фонових знань;
- 6) загального переконання мовця і слухача в тому, що кожен із них має рівний доступ до інформації [27].

В процесі розкодування інформації, отриманої з мовчання, адресат спирається більшою мірою на контекст і фонові знання. Таким чином, матеріальна невиразність мовчання, відсутність зв'язку з мовним рівнем, переміщення акценту від ілокуції до перлокутивного ефекту ставлять позначення мовчання як мовленнєвого акту під сумнів. Ці протиріччя усвідомлюються дослідниками мовчання: підкреслюється структурна

особливість – «мінус локуція». С. В. Крестинський говорить про мовчання як про акт внутрішнього мовлення. Але питання чи можна акт внутрішнього мовлення назвати терміном мовленнєвий акт у сформованій традицією теорії мовленнєвих актів залишалось відкритим. Мовчання як факт комунікації може бути розглянуто як комунікативний акт. Комунікативний акт – мінімальна одиниця комунікативної взаємодії. Т. А. Ван Дейк зазначає складність структури комунікативного акту, що складається з мовленнєвого акту мовця, аудитивного акту слухача, комунікативної ситуації.

Вітчизняні дослідники підкреслюють взаємозалежність аналізованих понять: комунікативний акт – поняття більш загальне стосовно мовленнєвого акту, тому що охоплює всі компоненти комунікації: і вербальні, і невербальні [31]. Л. С. Гуревич заперечує проти розуміння комунікативного акту як суми двох (або декількох) мовленнєвих актів, тому що воно призводить до частого вживання цих понять як синонімічних і взаємозамінних [31]. При такому розумінні не враховуються особливості діалогічної єдності; при дробовому розгляді мовної дії адресанта і адресата за межами міркування залишається взаємозалежність реплік і нестабільність ілокутивних цілей. Дослідник вводить поняття інтеракції, тобто локуції, що містять прогноз перлокутивного ефекту, який в діалозі може істотно коректувати ілокутивну мету висловлювань; саме інтерлокуція і є основною відмінністю комунікативного акту від мовного. Таким чином, комунікативний акт становить «складне як в мовному, так і психологічному плані утворення, в якому залучені інтерлокутивні сили» [43, с. 105]. На відміну від мовленнєвого акту, в комунікативному акті акцент робиться на сприйняття й інтерпретацію висловлювання, звідси, предметом аналізу стає симбіоз вербальних і невербальних засобів [43, с. 108].

Мовчання тривалий час залишалося поза свідомістю і визначалося як негативне явище, та просто як відсутність мови, а отже, як відсутність спілкування. Саме поєднання мовчання та мови реалізує людське спілкування. Дуже часто відбуваються ситуації, коли один з партнерів нічого не говорить у лінії спілкування; це, однак, не означає, що він обов'язково не спілкується.

Насправді все навпаки, особливо коли мовчання комуніканта є навмисним і стратегічним. Що ж таке стратегічна тиша? Уїлсон визначив стратегічну тишу як «навмисне використання мовчання для передачі певних почуттів, таких, як гнів, дистанціювання, відмова для досягнення певних особистих цілей». Також свідоме вставлення німоти в лінію спілкування можна інтерпретувати як засіб, щоб виміряти температуру оточуючих або задля досягнення власних цілей. З двох запропонованих вище визначень чітко зазначено, що мовчання є стратегічним, коли комунікант вирішує зберігати тишу, щоб досягти певних результатів або довести свою думку [42].

Коли хтось вирішує мовчати, він намагається щось зрозуміти, щось висловити або те й інше. У нашому динамічному світі одна з ключових тактик, які використовуються людьми у міжособистісному або публічному спілкуванні, є не та, в якій переважає говоріння, а та, в основі якої лежить мовчання і його сенс, який людина вкладає в діалог. Тому в міжособистісному спілкуванні проблематичним є саме стратегічна тиша. Оскільки перша фаза людської взаємодії починається з міжособистісного спілкування, буде доречно з'ясувати, що відбувається, коли настає тиша. Чи означає це, що мовчазна партія не має що сказати. Ось чому ця тема почала привертати увагу лінгвістів та експертів у галузі комунікацій, тоді як вона тривалий час хвилювала соціологів, антропологів, психологів та філософів.

Недомовлена дійсність виявляється в категорії умовчання, яка у свою чергу пов'язана з категорією невизначеності. «Базовим значенням семантики замовчування є значення невизначеності. Всі засоби семантики умовчання мають семантичну редукцію, скороченням числа диференціальних ознак мовної одиниці в порівнянні з навмисно заміною. Іншими словами, семантична редукція – це не скорочення сенсу, а мінімальність і невизначеність. Йдеться про ситуацію уявної невизначеності, оскільки при вживанні названого значення адресант знає, про який предмет, ознаку, явище йдеться. Отже, уявна невизначеність сигніфікативної ситуації (предмета, ознаки, стану справ) базується на фактичній визначеності. Замовчування завжди довільне: хто

говорить навмисно обриває мовний ланцюг, надаючи адресату можливість здогадатися про те, що не виражено словами. Мова має найрізноманітніші засоби інтонації та приховування інформації (лексичні, морфологічні, синтаксичні, графічні тощо).

Дослідники обов'язково зазначають довільність мовчання і прагнення впливати на слухача.

Заведено розрізняти «мовчання замість говоріння» і «мовчання слухання».

Ю. Д. Апресян виділяє два типи «мовчання замість говоріння»:

- 1) мовчання як відсутність будь-якої мовної активності;
- 2) мовчання як відсутність словесної реакції суб'єкта на слова партнера або будь-яку подію.

Другий тип мовчання має у свою чергу підвиди: мовчання-пауза як знак співчуття і мовчання як відсутність розпитувань (або іншої словесної реакції, що свідчить про інтерес суб'єкта до того, що сталося з партнером) [6].

Більшість лінгвістів вважають мовчання одним з видів невербальних засобів. Мовчання може супроводжувати, доповнювати і замінити мовлення в комунікації. Проте мовчання не може бути зрозуміле, як проста відсутність мовлення. Насправді мовчання приховує в собі різні значення. У літературі мовчання має три види значення: позитивне, негативне і нейтральне [9].

1) Позитивне мовчання використовується для захисту вже існуючих взаємин і для їх посилення.

2) Негативне мовчання погіршує і порушує добрі стосунки.

3) Нейтральне мовчання включає як позитивне, так і негативне значення. Зазвичай це відбувається під час роздумів. Залежно від ситуації мовчання може бути позитивним або негативним як англійською, так і українською мовами. Вважається, що більш доцільним буде класифікувати значення мовчання на позитивні і негативні значення мовчання (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Критерії позитивного та негативного значення мовчання

Позитивне мовчання	Негативне мовчання
Мовчання як ознака мислення	Мовчання як ознака відсутності слів
Мовчання як знак згоди	Мовчання як ознака відсутності бажання вести розмову
Мовчання як знак уважного слухача	Мовчання як знак незадоволення
Мовчання як ознака толерантності	Мовчання як ознака сумніву та невизначеності
Мовчання як ознака очікування черги розмовляти	Мовчання як ознака нудьги
Мовчання як ознака молитви	Мовчання як ознака нетерпіння
Мовчання як бажання уникати питань	Мовчання як ознака злості
Мовчання як ознака недопущення непорозумінь	Мовчання як ознака невпевненості
Мовчання як ознака незалежності від оточуючих	Мовчання як ознака особистих проблем
Мовчання як знак поваги	

Мовчання – універсальне явище, яке супроводжує людину з першої миті появи на світ. Воно так само природне, як говоріння, адже людина не може говорити без зупинки. Через свою універсальність мовчання вивчається цілою низкою наукових дисциплін, серед яких філософія, теологія, психологія, теорія комунікації, семіотика, етнографія, культурологія, лінгвістика. Нині можна констатувати, що вивчення мовчання має міждисциплінарний характер: до дослідження цього явища зверталися філософи, теологи, психологи, психолінгвісти, етнографи, фахівці в галузі теорії комунікації та культурологи. Найбільш давня традиція опису мовчання існує в етнографії. Інтерес лінгвістів до цього феномену пояснюється перш за все загальною тенденцією в мовознавстві до значного розширення досліджуваного матеріалу, до виходу за межі суто лінгвістичного спілкування, яке складається як з вербальних, так і з невербальних компонентів. В цьому контексті цілком природно звернення до мовчання як елементу дискурсу і діалогу, оскільки лінгвістика йде від вивчення власне мовних чинників через розгляд лінгвістичних засобів до пізнання глибинних основ комунікації [38]. Сучасна комунікативна лінгвістика виходить з того, що як в системі мови, так і в комунікації діють певні закони, пов'язані з закономірностями комунікативного процесу і з психологічними особливостями людей. Актуальним є також звернення до феномену мовчання, природа і функції якого в комунікативному акті вивчені недостатньо. Число функцій мовчання як засобу міжособистісного спілкування досить велике, що пов'язано з різноманітністю комунікативних ситуацій, компонентом яких є мовчання. Мовчання може виражати згоду, протест, ненависть, довіру, питання, впертість, небажання сказати правду, подив тощо. Результатом такого підходу є висновок, який зробили чимало лінгвістів, про необхідність розрізнення комунікативного і некомунікативного мовчання [33].

Під комунікативним мовчанням ми розуміємо значуще переривання комунікативного акту, яке може супроводжуватися невербальними засобами, а не комунікативне мовчання, що є компонентом ритуалу чи обряду, не є виразником функцій, властивих мовчанням як способу комунікації.

Комунікативна поведінка характеризується наявністю двох аспектів: вербальна комунікативна поведінка є сукупністю правил і традицій мовного спілкування в певних умовах комунікації (етикетні формули, інтервали спілкування тощо), а невербальна комунікативна поведінка регламентується ситуативними умовами спілкування (міміка, жести, організація простору і ін.). Попри те, що невербальні засоби не входять до системи мови і, отже, не є мовними одиницями, мовне повідомлення не може бути фактом комунікації без паралінгвістичного супроводу. Тому паралінгвістичні засоби тією чи іншою мірою представлені в кожній мовній одиниці. Уточнюючи наведене вище визначення комунікативної поведінки, ми включаємо в нього, крім виділених І. А. Стерніним вербальних і невербальних засобів, мовчання як компонент, що займає проміжне положення між ними [67]. З одного боку, мовчання, безсумнівно, є невербальним за своїм способом вираження, однак у межах комунікативного акту воно має набагато більшу виразну силу, ніж, наприклад, жест або міміка. З іншого боку мовчання передає таку складну гаму почуттів, яку важко було б висловити словами. Загалом мовчання настільки складне і багатозначне, що ми вважаємо правильним розглядати його як особливий компонент комунікативної поведінки, зокрема як окремий вияв невербальної комунікації. Мовчання як засіб міжособистісного спілкування виконує дві основні функції: функцію зв'язку та функцію впливу. Функція зв'язку, що виникає між добре знайомими людьми, може бути позитивною або негативною. Мовчання в функції впливу дуже багатозначне і може висловлювати ненависть, згоду, впертість, небажання сказати правду, сором'язливість, скромність, запрошення до розмови, подив, розгубленість тощо. Мовчання, що обумовлене соціально-культурними чинниками, насправді пов'язане з культурно-етнічними нормами поведінки, прийнятими в кожному конкретному соціумі. Прикладами подібного вияву мовчання є ритуальне мовчання як складова похоронних та поминальних обрядів і магічних дій, мовчання як форма побутового етикету у деяких народів, наприклад, арабів. Можливо, не випадково у XX столітті була поставлена і проблема нульового тексту, зокрема, поетичного.

Пропуск у творі – це своєрідне «графічне мовчання», це знак, Що відсилає читача до нескінченного і непізнаного. У мовчанні як у науковій міждисциплінарній проблемі – велике майбутнє. Цікаво привести міркування з цього приводу М. Епштейна, висловлені ним у статті «З тоталітарної епохи – у віртуальну», Епштейн зазначає: «Припустимо, існує наука лінгвістика – королева гуманітарних наук другої половини ХХ століття. Але чому саме навколо слів і звуків, що порушують тишу, відбувається виділення і становлення дисципліни, а не навколо самої тиші, з якої виділяються її об'єкти? Мовчання задає мові кордони її діяльності і ту смислову форму, в якій воно визначає і розчленовує себе. Так виникає нова, альтернативна дисципліна – лінгвістика мовчання, або силентика (альтернативна назва сайлентологія»), наука про паузи, про форми замовчування і мовчання». Численні дослідження доводять, що мовчання в процесі людського спілкування є навмисним комунікативним актом, який має нульовий план вираження, але має значення. Мовчання, як феномен невербальної поведінки, наповнює мову емоційною конотацією. Мовчання – це силенційний компонент комунікації, психологічно релевантний, семантично навантажений і значущий для людського спілкування. Мовчання – це перерва в вербальній поведінці, субститут просодичних паузальних компонентів [67]. Існують різні інтерпретації мовчання, що класифікують силенційний ефект, відокремлюють його від тиші, осмислюють потенції фізіологічної та фонетичної паузи. Силенційний ефект став міждисциплінарним феноменом, а дослідження афазіологів, психологів і лінгвістів розширили теорію мовчання [1, с. 6].

Елізабет Ноель-Нойманн, німецький соціолог, запропонувала теорію спіралі мовчання як спробу пояснити те, яким саме чином формується публічна думка. Її дослідження були розпочаті з цікавості – чому німці підтримували хибну політичну силу, яка призвела до національної поразки, приниження та руїни у 1930-40 рр. ХХ ст. Маховик домінантної думки, який підминав під себе будь-яку альтернативу або опозицію, формував культуру мовчання у нацистській Німеччині з відомими наслідками. Але спіраль мовчання також

притаманна цілком демократичним моделям, а особливо ця теорія перетворюється на практику в пострадянських країнах та олігархічних «демократіях», враховуючи Україну. Основні засади теорії спіралі мовчання Елізабет Ноель-Нойманн подаються на рис. 1.1.

Рис. 1.1 Теорія спіралі мовчання Елізабет Ноель-Нойманн

Словосполучення «спіраль мовчання» стосується того, як люди воліють промовчати тоді, коли відчувають, що їхні погляди в меншості, непопулярні або це просто особлива думка. Така модель поведінки базується на трьох передумовах:

- 1) люди мають підсвідоме «статистичне» чуття, чи якесь шосте відчуття, що дозволяє їм усвідомлювати домінантну громадська думка, навіть не маючи доступу до соціологічних досліджень;
- 2) люди відчувають страх бути ізольованими, тож знають, яка поведінка збільшуватиме їхню популярність чи навпаки соціально ізолюватиме;
- 3) люди стримуються висловлювати свої особливі думки, тому що насамперед бояться ізоляції [16].

Чим ближчі погляди людини до думки, яка схожа на загальнопоширену, тим більше люди прагнуть ділитися цією своєю думкою. Згодом, якщо публічні уподобання змінюються, людина усвідомлює те, що ця думка менш шанована, тож є менше бажання висловлювати цю думку публічно. Зі збільшенням дистанції між публічною думкою та персональною думкою людини, дедалі

менше шансів, що людина буде висловлювати власну думку. Ця теорія переважно стосується мас-медіа, тому що саме вони впливають на громадську думку. «Спіраль мовчання» передбачає можливе приховання особою власної думки у випадку, якщо вона суперечить чи не підтримується думкою більшості. За цією теорією, засоби масової комунікації можуть маніпулювати громадською думкою шляхом надання слова меншості замість більшості. У своїх працях Е. Ноель-Нойман, кажучи про дію феномена «спіралі мовчання», вказує на два зовнішні вияви його дії на суспільство: «зрушення останньої хвилини» та «ефект однієї упряжки» [19].

Мовчання є дуже багатограним та амбівалентним поняттям, що можна розглядати в найрізноманітніших парадигмах – від суто мовної до соціальної, політичної тощо. Значення й функції мовчання різні: від підсилення ролі сказаного до цілковитого його заперечення, від вияву порозуміння до знаку абсолютної комунікативної поразки. Розглядаючи мовчання як комунікативну одиницю, дослідники інтерпретують його не тільки як нульовий мовленнєвий акт, але і як знак. Виокремлюють такі умови знаковості мовчання, як «усвідомлене і навмисне використання мовчання з боку його відправника», «поінформованість одержувача про навмисний характер мовчання» та «наявність в адресанта й адресата спільного знання стосовно значення мовчання». Мовчання може бути знаком та мовленнєвим актом, ці дві характерні властивості є взаємопов'язаними. За мовчанням приховується певне значення, яке дозволяє стверджувати про знакову природу цього явища [19, с. 79].

Видатний французький філософ М. Фуко вказував на те, що мовчання – «це менш здійснене закінчення мови, від якої воно відділене чіткою межею, а швидше за все – щось, що існує разом з тим, що промовляється – разом з ним і у взаємодії з ним у межах загальної стратегії поведінки. Чітку межу між тим, що говориться, і тим, що не говориться, провести неможливо» [18]. Мовчання є явищем, яке розвивається на фоні комунікації, та є формою комунікативної діяльності. Як зазначають деякі дослідники (Н. Арутюнова, Н. Піддубна), для

точного пояснення мовчання необхідний певний дискурс: «Значення вимагає означального, а багато значень – багатьох знаків, які відрізняються один від одного. Мовчання, тобто відсутність знаків, саме по собі не може бути знаком. Сенс мовчанню надає контекст, ситуація, регламент соціальної поведінки, повір'я, ритуал» [5].

Структура мовленнєвого акту складається із локуції, ілокуції та перлокуції. Тож для цілісності висловлювання є важливими його правильна побудова, комунікативна спрямованість та здійснення впливу на адресата. Структурними складовими акту мовчання є також ілокутивний та перлокутивний акти, тобто мовчання містить певну комунікативну інтенцію й здійснює вплив на співрозмовника. На відміну від мовленнєвого акту, акт мовчання не має локуції. Водночас до структури акту мовчання дослідники зараховують «пресупозиційний», «пропозиційний» та «імплікативний» зміст. Під пресупозицією розуміємо «зону перетину когнітивних просторів учасників комунікації, яка актуалізується в процесі спілкування» [9, с. 109].

Інтенцію акту мовчання становить вербально нереалізований намір комуніканта. Мовчання як стратегія використовується задля досягнення певної мети чи заради впливу на співрозмовника. Модальність мовчання виражає ставлення комуніканта до ситуації. Із цими трьома компонентами головним чином пов'язані психологічний стан і соціальний статус комуніканта, що спричиняють ситуацію мовчання. Такі емоційні стани, як здивування, захоплення, переляк, зворушення, зніяковілість тощо, можуть зумовити замовкання комуніканта у процесі спілкування. Водночас мовчання доволі часто обумовлене прийнятими у суспільстві соціальними правилами (мовчання підлеглого перед начальником, учня перед вчителем, дитини перед батьками). Центральним компонентом структури акту мовчання є його імплікативний зміст, що виводиться на основі трьох попередніх рівнів і виражає актуальне значення акту мовчання у конкретній ситуації. Дослідники розглядають три види імплікатур, характерних для акту мовчання: конвенційні, стандартні та комунікативні. Імплікатура конвенційного акту мовчання, яка зумовлена

«соціально-культурними традиціями» суспільства та не залежить від контексту, сприймається однозначно та виводиться на інтуїтивному рівні. До прикладу, «хвилина мовчання» має ритуальний зміст та застосовується у суспільстві з метою вшанування пам'яті померлого. Цей акт мовчання став знаком, тому що за його імплікатурою закріплене конкретне значення [13, с. 38].

Мовчання як невербальний просодичний компонент комунікації виокремлюють Т. Анохіна, Н. Арутюнова, В. Богданов, Л. Гнатюк, С. Крестинський тощо, адже залежно від ситуації мовчання може бути більш красномовним, ніж саме мовлення. Спостереження науковців переконують у тому, що мовчання є повноцінним компонентом комунікативного акту. Водночас мовчання є складовою комунікативного акту, оскільки воно задовольняє постулат кількості чи інформативності: «у конкретному мовленнєвому акті мовчання завжди інформативне»; постулат якості, або істинності, постулат релевантності, «оскільки воно може виявитися доречним, але в принципі може бути й недоречним», постулат способу, або ясності, «оскільки в конкретному мовленнєвому акті мовчання може бути однозначним, хоча, зрозуміло, й не завжди». На відміну від вербальних одиниць, значення мовчання можна з'ясувати лише в комунікативному акті. Зміст мовчання варто розглядати не як його смисл, а як імплікатуру, тому що мовчання поза мовленнєвим актом нічого не означає, тоді як слово та речення мають смисл і поза мовленнєвим актом.

Загалом мовчання є повноцінним невербальним засобом комунікації. Це інформативна складова комунікативного акту чи навіть окремий нульовий комунікативний акт. Як і інші невербальні засоби, мовчання взаємодіє із засобами вербальної комунікації, інколи дублюючи вербальні повідомлення, однак дуже часто посилюючи, а то й заперечуючи їх. Як і мовлення, комунікативно значуще мовчання може бути комунікативною тактикою і стратегією. Воно є багатозначним: для його інтерпретації, витлумачення потрібен відповідний контекст і дискурс.

Мовчання потрібно розглядати також в аспекті взаємодії з мовленням. Проблема взаємин мовчання та слова не може не обговорюватися в контексті повсякденній комунікації, адже спілкування є постійною взаємодією мовленнєвих актів мовчання та говоріння в різних пропорціях. Парадигма питань, які висвітлюють співвідношення слова та мовчання, принципово не є вичерпними і тяжіє до постійного поповнення: нові комунікативні ситуації несуть із собою нове навантаження для слова й нові контексти вживання мовчання [37].

Понад півстоліття тому у провокативній книзі «The World of Silence», де досліджувалися різні види мовчання, Макс Пікард писав: «Коли припиняється мовлення, починається мовчання. Але припинення мовлення не є причиною початку мовчання. Відсутність мовлення лише робить наявність мовчання очевиднішою» [13, с. 40]. Під мовчанням як силенційним ефектом невербальної поведінки, мають на увазі індивідуально-психологічне й соціокультурне мовчання з характерними для нього ситуативно-комунікативним характером і залежністю від емоційного й ментального стану людини. Особливістю комунікативного мовчання є його спонтанність. На противагу спонтанному індивідуально-психологічному та індивідуально-соціальному мовчанням, біологічне, тобто фізичне мовчання людини, є некомунікативним.

Мовчання є своєрідним непрямим мовним актом, що характеризується власною семантикою й прагматикою. Для непрямих мовленнєвих актів з нульовим планом вираження значення контексту значно зростає. У випадку мовчання є можливість здобути інформацію лише з прагматичного контексту, враховуючи міміку, жестикуляцію, фонові знання тощо. Інтерпретувати мовчання важко тому, що прагматичні контексти не статичні. Мовчання має безпосереднє відношення до фактичної комунікації й сигналізує про міжособистісні взаємовідносини співрозмовників. Мовчання як «продовження бесіди» поділяють на два абсолютно різних з функціонального, семантичного та прагматичного боків типи: мовчання з парамовними та жестовими заповненнями і мовчання з повною відсутністю голосових звуків. На відміну

від комунікативних знакових пауз, некомунікативне мовчання не обмежене з двох сторін (того, хто говорить, і того, хто слухає) передбачуваною й осмисленою поведінкою. Воно не підтримує, не підсилює повідомлень і не суперечить їм, а також не виявляє певних особливих структурних функцій, тому що відбувається за межами комунікативного впливу, поза діалогом [24, с. 90].

Прагматичне мовчання поліфункціональне і полісемантичне. Воно включає увесь спектр значень, що може бути вираженим завдяки вербальним та невербальним кодам. Загальна система класифікації прагматичних функцій мовчання та методів їх визначення й диференціації не розроблена досі. Зіставлення інтерпретацій акту мовчання різними вченими є проблемним, позаяк виокремлені функції різняться за кількістю, назвою, змістом, а також за критеріями класифікації. Насамперед виокремлюють мовчання адресанта (мовчання-слухання, мовчання-реакція, що є нормативним та виконує ролемаркувальну функцію) і мовчання адресата (мовчання замість мовлення, мовчання-каузація, що порушує норму, виконуючи таким чином інформативну функцію).

Певні дослідники (Т. Копилова, В. Іванов, М. Яремко тощо) структурують власну функційну класифікацію мовчання згідно із зазначеними комунікативними ролями. Виключно з боку адресанта мовчання виконує контактну функцію. Цей тип мовчання є маркером повного порозуміння між людьми, коли для встановлення контакту слова зайві. Своєю чергою, мовчання адресата, який прагне уникнути розмови з певною людиною або спілкування загалом, виконує дисконтактну функцію. Незалежно від учасника комунікації мовчання може сигналізувати про завершення розмови чи вичерпність певної теми й бажання перейти до іншої – термінаційна функція. Адресант може брати паузу для того, щоб певним чином акцентувати зміст свого повідомлення. У цьому випадку мовчання виконує риторичну функцію. Розрізняють катафоричну паузу (нагнітання атмосфери очікування, привернення уваги – атрактивна функція), а також – анафоричну (підкреслюється значення

попереднього повідомлення та очікується відповідна реакція – вичікувальна функція).

Силенційний акт може вказувати на здійснення співрозмовниками певних ментальних операцій у цей момент. Пауза використовується задля того, щоб зосередитися, продумати наступну репліку, знайти переконливі аргументи у відповідь. У такий спосіб реалізується медитативна функція певного комунікативного акту. Мовчання також може бути експресивно забарвленим, оскільки завжди імпліцитно виражає емоційний стан адресанта чи ставлення адресата до почутого [26, с. 114].

Комплексний аналіз функційних класифікацій мовчання різних авторів свідчить про суперечливе трактування інформативної функції силенційного акту, що може загалом виступати еквівалентом будь-якої комунікативної дії (за С.В. Крестинським), або конкретно слугувати засобом приховування інформації адресантом (за С.Ю. Даніловим) чи виражати недовіру адресата до почутого (за С. В. Мелікян). Крім того, можна розглядати мовчання як особливу комунікативну стратегію, чи виявляється його стратегічна функція.

Вчені пропонують розрізняти комунікативно значуще та комунікативно незначуще мовчання. Об'єктом лінгвістичних досліджень виступає комунікативно значуще мовчання, яке у вербальній комунікації виконує певну знакову функцію, передає інформацію та містить значну кількість найрізноманітніших комунікативних смислів семантико-прагматичного характеру. Мовчання, позбавлене функціонального навантаження та засвідчує фізіологічний стан людини (наприклад, мовчання під час виконання роботи, сну чи прогулянки), вважається комунікативно незначущим.

Виокремлюють декілька типів комунікативно значущого мовчання:

- 1) мовчання при зміні комунікативних ролей;
- 2) мовчання з метою обдумування наступної репліки;
- 3) активне мовчання «слухача»;
- 4) вичікувальне мовчання на реакцію або відповідь співрозмовника [28, с. 160].

Часто у міжкультурній комунікації мовчання, паузи або їх відсутність є виявом національних комунікативних стилів. Наприклад, мовці східних країн схильні більше слухати співрозмовника, вони не висловлюють заперечення відкрито, для них є неприйнятним вступати в дискусію з гостем. Паузи і мовчання, у свою чергу, є обов'язковими складниками їхнього спілкування.

Багатозначність мовчання зумовлює його поліаспектність та полімодальність. Навчившись розуміти мовчання не лише як механізм роздумів, а як практику самокритичності, можливо створити значеннєві простори, у яких піддадуться реінтерпретації відомі психології емоції. Соціокультурний та психологічний феномен мовчання є дискурсивним явищем, яке віддзеркалює стан комунікантів, їхні прагматичні наміри та соціокогнітивну діяльність. Мовчання породжується різними чинниками. Окрім експлікування сумніву і невпевненості, це ще й небажання розголосити таємну інформацію, відкрити справжній хід думок, підказати оптимальні способи вирішення складних ситуацій. Мовчання можна використати для осмислення думок, ідей, емоцій та дій.

До інших імплікацій мовчання належать: індикація певного безмовного розуміння, маніфестація страхів відкрито висловитися та ціла гама інших супутніх сумніву, невпевненості та хезитації емоцій та переживань. Така множинність імплікацій феномену мовчання передбачає, що декодування його семантики вимагає значних когнітивних зусиль, знань про комунікативну ситуацію та її учасників, а також про навколишній світ.

Комунікативно значуще мовчання поділяється на декілька типів, що виникають у діалозі завдяки зміні комунікативних ролей:

- 1) мовчання адресата, мовчання у процесі спілкування;
- 2) мовчання комуніканта, мовчання замість мовлення;
- 3) еліпсис як мовчання-пропуск синтагматично надлишкового компонента [18, с. 90].

Дослідники вказують на три обов'язкових компонента значимості мовчання:

- 1) усвідомлене або навмисне використання мовчання мовця
- 2) усвідомленість слухача про навмисний характер мовчання мовця
- 3) наявність у обох сторін спільних знань відносно значення мовчання

Таким чином, комунікативно значуще мовчання це мовчання, через яке пройшов процес передачі-прийому інформації і її адекватне декодування в певній комунікативній ситуації.

Також слід зазначити, що існує два типи комунікативно значимого мовчання:

- 1) мовчання, замість якого можна вставити потенційний вербальний заміник;
- 2) мовчання, для якого немає адекватного вербального еквіваленту [51].

Комунікативно-значуще мовчання може бути розглянуте як особливий вид комунікації, оскільки передбачає передачу якоїсь інформації. Адресність, навмисність, спрямованість на адресата (без адресата не може бути значущого мовчання), наявність мети дозволяють називати мовчання дією, що підтверджується багатьма дослідженнями мовчання як особливого (нульового) мовленнєвого акту, що реалізує певні стратегії, представлені в спілкуванні різними тактиками і комунікативними ходами. Розуміння під стратегією «когнітивного плану спілкування, за допомогою якого контролюється оптимальне рішення комунікативних завдань говорить в умовах нестачі інформації про дії партнера» [9, с. 100] обумовлює вивчення мовчання як самостійної лінії мовної поведінки, яка може характеризуватися такими стратегіями:

- 1) приховування інформації;
- 2) вираження протесту;
- 3) виправдання;
- 4) захист;
- 5) покірність, підпорядкування;
- 6) підтримка комунікації тощо [10, с. 16].

Кожним типом мовчання виконується окрема функція: першим типом – ролемаркувальна, другим – інформаційна, третім – синтаксично-конструктивна. Мовчання притаманний ситуативний характер, а його актуалізація відбувається у мовленні. Просодична невербальна одиниця мовчання в умовах усної комунікації реалізується за допомогою пауз. Термін паузація характерний для усного дискурсу, в якому актуалізуються інтонаційні засоби комунікації. Паузація – це один із невід’ємних елементів просодичної організації усного мовлення. Пауза в акустичному аспекті – це зупинка у звучанні, а у фізіологічному – зупинка в артикуляції. За допомогою паузи, у межах дискурсивного потоку встановлюються межі смислових квант, відображається когнітивна діяльність співрозмовника, а його мовлення структурується [74].

Між паузою та мовчанням існують гіперо-гіпонімічні відношення: мовчання включає паузу як фонетичну складову. Важливо зазначити, що пауза – це не завжди мовчання, але мовчання у комунікативній поведінці без паузи не існує. Мовчання за кількісними характеристиками є наддовгою паузою при перериванні мовлення. Паузація займає дещо коротший проміжок часу, а найкоротші та найбільш повторювані паузи за малий проміжок часу відображаються у мовленні у вигляді затинань чи заїкань, за умови, що останні не є вродженою вадою комуніканта, інакше такі надкороткі паузи становлять складову некомунікативного біологічного мовчання [60].

Хезитативні, емоційні та емпатичні паузи, які асоціюються з мовчанням, також називають когнітивними паузами. Частотність і тривалість таких пауз залежить від складності комунікативного наміру співрозмовника, а також від структурних просодичних характеристик мови, котрою мовець спілкується. Сміслові навантаження зупинки у мовленні полягає у продовженні надходження інформації навіть при перерві в артикуляційному звучанні. Розглянемо детальніше процес взаємодії мовчання і слова. Припустимо, по-перше, що слово виступає як квант значення (тобто як одиниця, але не найдрібніша, співвідноситься з таким же поодиноким актом мовчання). Тоді на цьому тлі мовчання можна розглядати як величезний спектр асоціацій,

конотацій, значень, який неодмінно виникає при проголошенні та зосередженні свідомості на будь-якому слові [29, с. 222].

Вербалізація в діалозі головним чином націлена на швидке подолання інформаційного розриву між партнерами по спілкуванню, а мовчання – це семантичне поле для інтерпретації реципієнтом, якому важливо зрозуміти адресанта. Отже, мовчання можна висловити словами, а можна використовувати навмисно (тоді спілкування багато в чому зводиться на інтуїтивний рівень). Можна вважати також, що в сучасному суспільстві існує і прогресує тенденція до зменшення безпосереднього міжособистісного спілкування, що побічно призводить до збільшення частки мовленнєвих актів мовчання в структурі повсякденної комунікації [62, с. 106].

Одна із перших дослідників мовчання Н. Д. Арутюнова вважає, що концепт мовчання формується на фоні поняття мовлення та є вторинним по відношенню до нього [1, с. 420]. Відповідно і прагматика мовчання формується на фоні прагматики мовлення. Отже, порушити мовчання (перервати) можна лише тоді, коли був прецедент мовлення. У психолінгвістиці та лінгвопрагматиці мовчання інтерпретується амбівалентно. З одного боку воно асоціюється з відсутністю мовлення, інформації, взаємодії, з пустотою, а з іншого – з глибокими переживаннями, серйозністю позиції [6].

Мовчання – це форма внутрішнього мовлення. Якщо людина відмовляється з якихось причин від звукового мовлення, то вона все одно не припиняє. Тому в прагмалінгвістиці, при вивченні мовчання одна з найважливіших проблем – це диференціація комунікативно значущого та комунікативно незначущого мовчання. Особливістю комунікативно незначущого мовчання є те, що воно не несе функціонального навантаження та виключає ситуацію спілкування. Компетентність у спілкуванні має, без сумніву, загальнолюдські характеристики. Так, сильні, дійсно мотивовані емоції переживаються однаково всіма людьми, тому знаки-симптоми цих почуттів мають інтернаціональний характер. Альтернативно існує інша невербальна поведінка – «культурна», що притаманна окремому народу або

етнічній групі та обумовлена культурними традиціями та національним характером [12, с. 118].

Мовчання як силенційний ефект є психологічно релевантним, семантично навантаженим та значущим для людського спілкування. Мовчання – це перерив у вербальній поведінці, субститут просодичних паузальних компонентів. Воно позначається графічними знаками, прямими та дескриптивними вербалізаторами. Мовчання не вирішує конфліктів, але воно завжди корелює з конфліктністю. Найбільш поширеними є контексти, де стратегія мовчання виступає як лінія самостійної мовленнєвої поведінки у відповідь на стратегії засудження, образи чи дискредитації з метою: приховати інформацію, виразити протест, слугувати виправданням чи захистом, виразити покору та послух, не зіпсувати комунікацію.

У переважній більшості випадків стратегія мовчання є реакцією у відповідь на ненормативні ситуації й характеризується свідомими діями. Аналіз показує, що використання тактики мовчання переважає використання стратегії мовчання у кількісному відношенні. Найбільш розповсюджені випадки використання тактики мовчання, де мовчання роздуми або прийняття рішень. Тактику мовчання можна розуміти як засіб реалізації аргументації, оскільки в контексті наявні причини та аргументи на користь цієї тактики [2, с. 8]. Доцільно порівняти цей приклад з випадком використання стратегії мовчання як засобу реалізації стратегії аргументації. Мовчання як стратегія є заздалегідь обдуманим та переслідує емотивну мету комунікації – виразити тихий протест, «зберегти власне обличчя». Мовчання як тактика має властивість гнучкості, тобто вживається в процесі розмови та вирішує практичну мету комунікації – обміркувати рішення або наступний мовленнєвий хід.

Висновки до розділу 1

Умовно всі засоби спілкування поділяються на вербальні та невербальні (жести, міміка, пантоміміка). Вербальне спілкування завжди супроводжується невербальним. У переважній більшості випадків невербальне спілкування може

нести значно більше змістове навантаження, ніж вербальне. Невербальне спілкування представлене не лише використанням жестів, міміки, пантоміміки, а й просторово-часовою характеристикою організації спілкування. Одним із засобів спілкування є невербальна (несловесна) комунікація. Це різні рухи тіла (жести, міміка, пантоміміка), інші засоби зовнішньої несловесної передачі емоційних станів людини (наприклад, почервоніння, збліднення, зміна ритму дихання тощо), які слугують засобами обміну інформації між людьми. Іноді кажуть про невербальну поведінку людини [4, с. 76].

Невербальні засоби мають своєрідну класифікацію. Вчені розглядають під невербальними засобами спілкування рухи тіла, жести, вираз очей та спрямованість погляду, просторове поле між співрозмовниками, вираз обличчя, акустичні засоби (пов'язані або ж не пов'язані з мовою), тактильні засоби (поцілунки, рукостискання), посмішка, косметика, реакції шкіри (почервоніння, збліднення), запахи (алкоголь, парфуми), одяг, колір одягу, манери (наприклад, тримати сигарету) тощо. Окремо функціонують і такі види невербальної комунікації: фізіогноміка (вираз обличчя, зоровий контакт), кінесика (жести, поза, рухи тіла), такесика (дотики, потиски рук, поцілунки), проксемика (міжособистісна дистанція, простір спілкування) і паралінгвальні засоби (інтонація, висота і сила голосу, паузи) тощо.

РОЗДІЛ 2

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ТА ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ КІНЕТИЧНИХ ТА ТАКЕСИЧНИХ ЗАСОБІВ НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ

2.1 Лінгвокультурні особливості невербальних засобів спілкування українськомовного та англійськомовного простору

Кожен носій мови одночасно є і носієм певної національної культури, у зв'язку з чим мовні знаки набувають здатність виконувати функцію знаків культури та тим самим служать засобом репрезентації основних культурних установок. Саме тому мова здатна зображати індивідуальну культурно-національну ментальність [69]. У цьому дослідженні була зроблена спроба виявити кореляції між описом невербальних засобів у художньому тексті і типом комунікативної поведінки представників англійської та української лінгвокультурних спільнот.

1. Порівняльний опис жестикуляції згідно з матеріалами двох мов. Розглядається жестикуляція з урахуванням того, чи направляє оратор жести до себе або до іншого комуніканта (предмета) або виробляє самостійні кінеми, що не мають певної спрямованості.

2. Жест торкання в текстах англомовних та українських творах. У ході дослідження в матеріалах на двох мовах було зафіксовано різну кількість кінем, спрямованих у бік іншої людини. Великий розрив у бік українських джерел можна пояснити різницею в особистісному просторі народів, його культурно-комунікативним варіюванням, оскільки відомо, що приватний комунікативний простір в англійськомовному спілкуванні є ширшим у порівнянні з українським [40]. Отже, це і визначає невисоку частотність описів таких невербальних засобів, як доторків серед персонажів англійськомовних текстів. Самі ситуації, у яких описуються подібні жести, дуже показові. У англійськомовних джерелах це, головним чином, любовні сцени, на відміну від текстів українською мовою, де крім подібних епізодів, є безліч інших ситуацій, у яких вербалізація жесту

торкання є цілком природною і доречною. В англійськомовному художньому тексті мовна маніфестація цієї кінеми обмежена відносно вузьким колом стандартних ситуацій. Наприклад, вербалізація жесту поплескування по плечу в текстах англійських творів висловлює дружбу щодо адресата жесту, наприклад:

"But a middle-aged customer had risen from his seat and clapped a hand on her shoulder. "I'll get that Ruth, love. You sit down "

Але відвідувач середнього віку піднявся зі свого місця і поплескав її по плечу. «Я принесу, любя Рут. Сідай.» (Stout R. The Rubber Band).

В інших випадках мовний опис жесту торкання в англійськомовній літературі характеризує домінантне становище людини за певною соціальною шкалою.

Таким чином, вербалізація кінем торкання в англійських художніх текстах трапляється в дуже рідкісних випадках. Якщо вона і є присутньою, то частіше в таких ситуаціях, у яких мовець не пояснює собі те, що він робить, через хвилювання, стан афекту тощо. Або коли учасник спілкування вважає, що йому все дозволено, наприклад:

"He pressed her hand against his sleeve, a hard, trapping grip. "But they can not ever take what you know, now can they, Sybil? They can not ever take that".

Він притиснув її руку до свого рукаву жорсткою, міцною хваткою. «Але вони ніколи не зможуть забрати те, що ти знаєш, правда, Сібіл? Вони ніколи не зможуть цього забрати.» (Stout R. The Rubber Band).

У цьому випадку людина схвилювана і не свідомо того, що вона робить.

Вербальна маніфестація жесту торкання в українському дискурсі – це завжди експлікація активного вторгнення в особистісну сферу іншого персонажа, своєрідне «нав'язування себе» комуніканту, наприклад:

“Батько перевірів, чи прихопив ключі, гаманець, поплескав Сашка по плечу:

– Обов'язково. Повернуся – обов'язково розповім. Усе, я побіг”.

“– Здається, ми тебе трохи ошелешили. – Батько поплескав його по плечу.

– Ну, звикай до думки. І пропоную обговорити, як назвемо твоєю сестричку. Батько переклав квіти в ліву руку, а правицею несподівано міцно стиснув Сашичине плече.

– Не зараз. – Він кинув погляд на двері, повторив: – Не зараз, добре?”

“Сутула дебела тітка в окулярах ухопила Настю за плече й підкреслено ввічливо попросила всіх трьох іти за нею. І не переживати.

– А що тут узагалі відбувається? – поцікавився Лебідь. – Крадії залізли? Чи терористи?

– Ні, ні, це навчальна тривога.” (В. Арєнєв. Душниця).

Таким чином, мовна репрезентація жесту торкання в українських текстах експлікує найрізноманітніші почуття і емоції персонажів, що зовсім не характерно для англійськомовних дискурсів, у яких опис цієї кінеми висловлює підбадьорення, залучення уваги, домінантний соціальний стан героя, а також використовується як етикетний жест при прощанні, як в таких прикладах:

“So the old man and the young shook hands and John walked away with tears streaming from his eyes. Ten minutes later he had passed outside the city limits, and he stopped to glance back for the last time”

“Тож старий і молодик потисли один одному руки, а Джон пішов геть із сльозами на очах. Через десять хвилин він виїхав за межі міста, і зупинився, щоб востаннє озирнутися» (F. Scott Fitzgerald. The Diamond as Big as the Ritz).

“– Та пожартував я, пожартував, – примирливо виставив руку Колреш Ямс. – Який ти все-таки серйозний, Сигізмунде! І довірливий. Ну скажи, будь ласка, хто зможе вкрати горщикок? І куди він його потім заховає?” (В. Арєнєв. Місто тисячі дверей).

Жест у цьому українськомовному контексті служить для вираження примирення та для налагодження загального контакту між комунікантами.

"There were footsteps coming down the corridor. Seddons touched her arm and whispered, "We'll talk again - soon".

У коридорі почулися кроки. Седдонс доторкнувся до її руки і прошепотів: «Ми поговоримо ще пізніше» (Hailey A. The Final Diagnosis).

Жест торкання використовується в цій ситуації частково для залучення уваги співрозмовника, а також як етикетний жест при прощанні.

Загалом, тексти англійських і українських творів містять значну кількість паралінгвізмів.

3. Інтонаційні засоби в англійських і українських художніх текстах.

Як зазначалось, крім жестів, до сфери паралінгвістичних явищ також включають інтонацію, у тому числі і тембр, а діалектні особливості вимови [9]. У досліджуваних текстах англійською, і українською мовами вельми показовими стали описи інтонації. При аналізі практичного матеріалу виявилася істотно меншою кількість описів тембрових характеристик голосу в англійськомовних текстах у порівнянні з українськими творами. Оскільки тембр – специфічне надсегментне забарвлення мови, що надає їй ті чи інші експресивно-емоційні властивості [74]. За допомогою його вербалізації в тексті безпосередньо передається емоційний стан героя. При цьому, темброві характеристики, як правило, описані однозначно: *sarkastic* (саркастично); *arrogant* (зарозуміло); злякано; байдуже; ласкаво тощо.

Це спостереження, а також результати дослідження вербальної репрезентації кінем англійської та української мов у художньому тексті дозволяють зробити такий висновок. Найбільшу скрутість у своїх емоційних виявах (голосових, рухових) демонструють представники англійськомовної культури. Представники англійської лінгвокультури стримані у своїх почуттях і, відповідно, у використанні парамовних елементів, найбільш емоційними є носії української мови, які максимально активно використовують експресивні можливості різних лінгвістичних засобів, що виявляється практично на всіх рівнях невербальної комунікації: інтонаційному, мімічному, жестовому.

Слід, однак, відзначити, що стриманість представників англійської культури в жестикуляції компенсується цілою гамою тембрових відтінків, а також різними мімічними засобами, які передають найрізноманітніші емоції, настрої і навіть риси характеру. І хоча носії англійської мови жестикулюють не так активно, як українські, що свідчить про їх особливу стриманість, свого роду

інтроверсію, їм властиві свої специфічні способи об'єктивації емоційного стану. Їх емоції нерідко маніфестуються саме в голосі і мімічних жестах як менш експресивних засобах вираження внутрішнього стану мовця.

Таким чином, комунікативно-мовна поведінка учасника спілкування визначається не тільки його психологічним настроєм, умовами спілкування, але, навіть більшою мірою, його приналежністю до певної лінгвокультурної спільноти, яка має свій культурний простір, який забезпечує культурну експозицію, інтер'єр тієї чи іншої ситуації, що послідовно знаходить своє відображення в тексті художнього твору.

2.2 Функційно-прагматичні особливості такесичних та кінетичних засобів невербального спілкування з погляду лінгвістичної категорії оцінки

Прагматичний, або мотиваційний, рівень є вищим у структурі мовної особистості і виражається через її комунікативно-діяльнісні потреби. Він містить мотиви, цілі та інтенції комунікантів у конкретному дискурсі, а також їх індивідуальні переваги і оцінки. Е. В. Сидоров зазначає, що в мовній комунікації втілюється такий спосіб осмислення подій, як суб'єктивна оцінка, яка викликана потребою порівняти якусь картину дійсності з тією, що в ідеальній формі є в свідомості відправника і одержувача повідомлення [11, с. 107]. Фундаментом поняття оцінки є філософська теорія цінностей, що робить оцінку універсальною категорією. Одночасно вона є і поняттєвою категорією, оскільки оцінка включає позитивне або негативне судження людини про об'єкт дійсності. Структура оцінки включає суб'єкт оцінки, з погляду якого вона дається, об'єкт оцінки, сам елемент оцінювання і «точку відліку», тобто шкалу оцінок і оцінні стереотипи [17, с. 63].

Ціннісні орієнтири та ідеали визначають зміст і структуру комунікації, оскільки саме вони лежать в основі здійснення мовних та психічних дій мовця, обумовлюючи як їх мотивацію, так і їх зміст, тобто знакові засоби, що використовуються задля реалізації цих дій [17, с. 65]. Оскільки поняттєва

категорія оцінки існує у людей будь-якої національності, засоби вираження оцінки є у всіх мовах. Лінгвісти розглядають актуалізацію ціннісного ставлення до об'єкта за допомогою засобів, якими володіє мовна система, і виділяють групу мовних елементів, семантична сутність яких – демонстрація оцінки та ставлення. Таким чином категорія оцінки часто кваліфікується як мовна категорія.

Існують різноманітні засоби репрезентації оцінки, вибір яких обумовлений умовами спілкування і намірами комуніканта. Як уже зазначалося, залежно від способу вираження вони поділяються на дві основні групи – вербальні і невербальні. Перші ідентифікують емоцію, другі – транслують її, не називаючи. До перших відносяться слова, що номінують або виражають оцінку (наприклад, добре, погано, подобається, люблю, ненавиджу тощо), до других – мова тіла та емоційна фонетика [33].

У реальному людському спілкуванні вербальний і невербальний коди забезпечують єдиний комунікативний процес. Розглянемо кілька прикладів з художніх творів англійськомовних та українськомовних авторів.

“You could have done with a bit more focus on your studies, instead of pie-in-the-sky dreams about being a musician,” grumbled Dad.

"Ти міг би трохи більше зосередитися на навчанні, а не мріяти про те, щоб стати музикантом", - пробурчав тато (Moriarty S. In My Sister's Shoes).

Семантика дієслова grumble відображає невдоволення батька тим, що його син не приділяє належної уваги навчанню. Оцінка, виражена тоном голосу, підсилює вербальну інформацію.

— Сава... — сказав він протяжно й журливо. — Сава вже не Михайло! І він мій син! (О. Кобилянська. Земля).

Слова «протяжно та журливо» підкреслюють смуток у голосі героя.

“I’m surer than I’ve ever been of anything that I want to live here with you.” Andrew took up her hand from the table and kissed it. “Good,” he said.

Я впевнений, ніж будь-коли, у тому, що хочу жити тут з тобою». Ендрю взяв її руку зі столу і поцілував. — Добре, — сказав він (Gregory Ph. Perfectly Correct).

У цьому дискурсі вербально виражена оцінка і схвалення рішення співрозмовниці, так і невербальні знаки — тактильні дії — служать одній комунікативній меті, дублюючи і доповнюючи один одного.

“Captain Frome will go mad.” Andrew smiled warmly at her. “He doesn’t matter.”

"Капітан Фром збожеволіє". Ендрю тепло їй усміхнувся. «Він не має значення» (Gregory Ph. Perfectly Correct).

Ставлення до співрозмовниці, засноване на позитивній оцінці, транслюється невербальним сигналом і лексично виражається словом 'warmly'. Невербальний оцінний сигнал безпосередньо не пов'язаний з утриманням вербального спілкування; інформація за двома каналами йде паралельно.

Він спинився, сяючи від задоволення. — Ну, є кімната, — лукаво сказав він. — Але яка! Справжня кімната, одним словом... — Непотрібна вже мені кімната, — похмуро відповів Степан (Валер'ян Підмогильний. Місто).

Невербальні відтінки голосу «лукаво» та «похмуро» також вказують на негативні емоції героїв.

— Не зважай на мої слова, дитинко, — відповіла, усміхаючись якось сумно. — Я стара, та й... бачиш, у мене нема вже ні пам'яті доброї, ні думок ясних, говорю от так, щоби не мовчати, не думаючи нічого! (О. Кобилянська. Царівна).

Невербальний канал, що передається лексичними одиницями «усміхаючись якось сумно» надає негативну ознаку смутку словам, які бабуся намагається говорити нейтрально без журби.

“Is it okay if I just pick you up in the morning?” – “Sure.” Terri said automatically.

"Це нормально, якщо я просто заїду по тебе вранці?" – "Звичайно". – механічно сказала Террі (Patterson R.N. Eyes of a Child).

Героїня вербально висловлює своє позитивне ставлення до пропозиції партнера; проте безпристрасний тон її голосу, не виражає ніякої оцінки змісту його мовної дії, що свідчить про повну її байдужість до цієї пропозиції: вербальний і невербальний сигнали суперечать один одному.

Отже, завданням є дослідити невербальні засоби спілкування, які використовуються для реалізації оціночних ілокутивних актів у міжперсональному спілкуванні, що виражаються невербальними засобами комунікації.

Невербальні сигнали відіграють велику роль у дискурсі, оскільки мають ряд переваг перед вербальними, а саме:

- 1) багатоканальність (жести, міміка, тон і гучність голосу тощо).
- 2) неперервність: «Nonverbal communication can be going on all the time...» [16, с. 184];
- 3) стислість та простота [90, с. 34];
- 4) негайна реакція;
- 5) спонтанність;
- 6) надійність: “Most people can deceive us much more easily with words than they can with their bodies” [90, с. 29];
- 7) велика дієвість шляхом більшої емоційності.

Вважається, що невербальні сигнали передають у 5 разів більше інформації, ніж вербальні [12, с. 23].

Тому не дивно, що автори, прагнучи гранично точно зобразити реальний дискурс, приділяють велику увагу опису невербальної поведінки героїв:

The Phelans sat low in their seats, some rubbing eyes and foreheads, others staring wildly at the walls. For the moment, all twenty-two lawyers were incapable of speech.

Фелани сиділи низько на своїх місцях, дехто потирав очі і лоб, інші з подивом розглядали стіни. Наразі всі двадцять два адвокати були нездатні промовити і слово (Grisham J. The Testament).

Описані автором невербальні сигнали свідчать про глибокий шок, пережитий юристами та їхніми клієнтами після оголошення заповіту, зміст якого оцінено ними вкрай негативно. Пережите потрясіння було настільки сильним, що вербальний канал передачі інформації виявився на деякий час заблокованим, оточуючі сприймають тільки невербальні знаки.

The first song... was about losing your virginity in a hedge. Dad squirmed in his seat while Sheril...tuttutted.

Перша пісня... була про втрату цноти в живоплоті. Тато корчився на своєму місці, а Шеріл невдоволено охнула. (Moriarty S. In My Sister's Shoes).

Герой і його подруга негативно оцінюють пісню; нічого не висловлюючи вербально, вони транслують свою оцінку невербальними знаками: він совається, вона використовує не фонемні звукові сигнали, які видають її оцінку: несхвалення і роздратування (disapproval or annoyance [18]).

Fiona was speechless and Mark kept shaking his head, saying how totally unsuitable it was and didn't I know that these games corrupted children's minds?

Фіона втратила дар мови, а Марк весь час кивав головою, кажучи, наскільки це було непридатним, і що хіба ж він не знав, що ці ігри розбещують дитячий розум (Moriarty S. In My Sister's Shoes).

Реакція батьків на подаровані їх дітям ігри – негативна; щоб не образити сестру, Фіона вважає за краще мовчати, а її чоловік передає своє ставлення до подарунка як вербально, так і невербально.

Поняття оцінки нерідко поєднують з поняттям емотивності, оскільки в дискурсі вони часто взаємопов'язані й взаємозумовлені. Треба розуміти, що оцінка – це логічна кваліфікація того, що повідомляється; раціонально-логічне вираження цінності денотата [2, с. 8], позбавлене емоційного компонента.

У найзагальнішому сенсі оцінку можна передати лексичними одиницями «добре / погано». Однак у дискурсі на оцінку часто нашаровується емоційна реакція, викликана цією оцінкою, або відношення до об'єкта оцінки, сформоване в результаті цієї оцінки, тому в реальному дискурсі присутня багатовимірність значення комунікативного знака, який у цьому випадку можна

кваліфікувати емоційно-оцінним. Емоційно-оцінний комунікативний акт є результатом відображення взаємодії емоції як психічного переживання суб'єктом свого ставлення до навколишнього і оцінки як результату цього процесу. А. А. Арський пише про моральні оцінки (осуд, похвала, звинувачення, виправдання тощо), які звернені до почуттів адресата і базуються на прийнятих в цьому соціумі умовах моралі. Їх він вважає оціночними впливами, на відміну від емоційних мовних впливів, які пов'язані не з громадськими, а з міжособистісними суб'єктивно-емоційними взаєминами (образа, ласка, загроза, схвалення тощо) [5]. Однак мовні акти осуду, похвали і подібні до них висловлюють не тільки оцінку, а оцінне ставлення до об'єкта оцінки, тому їх не можна віднести до суто оцінних актів. На значення оцінки нашаровується значення вердиктності, тобто судження, думки про об'єкт оцінки.

Оскільки в реальному дискурсі оцінка практично завжди пов'язана з вираженням емоцій, які супроводжують цю оцінку, і ставлення до об'єкта оцінки, доцільним буде розділити оцінні ілюкутивні акти на експресійно-оцінні та вердиктно-оцінні. У певних дискурсних ситуаціях комунікативний акт може мати ще більш складну структуру: це відбувається, коли оцінка об'єкта супроводжується як демонстрацією ставлення до нього, так і виявом емоцій. Назвемо такі ілюкутивні акти вердиктно-експресивними.

Вердиктно-оцінні ілюкутивні акти, відображають судження, думку про об'єкт, завжди засновані на оцінці. Комунікант формує своє ставлення до складових дискурсу виходячи зі своєї оцінки. До вердиктно-оцінних ілюкутивних актів належать схвалення, осуд, виправдання, звинувачення, несхвалення, захоплення, неприязнь тощо.

Вердиктно-оцінні акти утворюють семантичні пари на підставі позитивності або негативності оцінки, тому логічним є систематизувати їх за цією ознакою [21].

Вердиктно ілюкутивні акти позитивної оцінки:

“D’you know what number I am now?” – “As a matter of fact I do.” She smiled. “You’re are in the top fifty.”

«Знаєш, який я зараз номер?» – "Взагалі-то так". Вона посміхнулася. «Ти в числі п'ятдесяти найкращих» (Segal E. Prizes).

Посмішка сигналізує схвальне ставлення дівчини до обговорюваної ситуації.

“You must’ve paid a small fortune for it.” – “That’s okay,” Isabel replied lightheartedly. “The Fermi Award was a small fortune.”

«Мабуть, ти заплатила за це цілий статок». – Нічого страшного, – безтурботно відповіла Ізабель. «Премія Фермі – це невеликі гроші» (Segal E. Prizes).

Позитивне ставлення до понесених витрат виражено безтурботним тоном голосу героїні.

“I saw him, that’s all.” To Paget’s surprise Caroline nodded agreeably.

«Я бачив його, ось і все». На подив Педжета, Керолайн схвально кивнула (Patterson R.N. Eyes of a Child).

Автор вводить позитивну оцінку юристом на висловлювання свідка словом 'agreeably', оскільки сам по собі жест «кивок» не несе оцінного значення.

Вердиктний ілокутивний акт негативної оцінки:

“I’m preparing the most fantastic dinner you’ve ever seen.” – “But Dad,” she protested gently, “Jerry’s picking me up”.

"Я готую найфантастичнішу вечерю, яку ви коли-небудь бачили". – Але тату, – тихо протестувала вона, – Джеррі повинен за мною заїхати (Segal E. Prizes).

Дівчина не має бажання обідати з батьком, адже у неї є приваблива перспектива провести час з коханою людиною. Наслідком негативної оцінки є вираз «м'якого» протесту, вираженого вербально і в тоні голосу.

“Well, how much I love you.” “Yuk,” Finn said, and made a face as if he was going to be sick.

— Як же сильно я тебе люблю, — Бридота, — сказав Фінн і зробив такий вираз обличчя, ніби його зараз знудить (Fallon J. Got You Back).

Юнак звуками і мімікою імітує напад нудоти, яку у нього викликають слова про кохання.

“What was he afraid of?” “Himself.” Rosa’s voice was filled with irony.

— Чого він боявся?, — Себе самого — Сказала Роза з іронією в голосі (Patterson R.N. Eyes of a Child).

Іронія в голосі Рози демонструє її негативне ставлення до обговорюваного об'єкта.

“I will tell you my real name if you take off your Batman costume.” Charlie frowned.

"Я скажу вам своє справжнє ім'я, якщо ви знімете костюм Бетмена". Чарлі насупився (Cleave C. The Other Land).

Своєю мімічною реакцією хлопчик видає негативну оцінку пропозиції співрозмовника.

Оскільки невербальні засоби спілкування не володіють здатністю прямо номінувати ставлення комуніканта до партнера, предмета обговорення або ситуації спілкування, то автор може пояснювати ілюктивне значення невербального сигналу:

“Are you suggesting we, the lawyers, front the initial five hundred thousand?” Hemba asked, his tone one of contempt.

– Ви пропонуєте нам, юристам, внести перші п'ятсот тисяч доларів? - зневажливо запитав Хемба (Grisham J. The Testament).

There was something like a muted roar of approval as he came in.

Коли він увійшов, було чути щось схоже на приглушений гул схвалення (Gregory Ph. Perfectly Correct).

“Dog show? Say dog show?” Drummond was looking at me with great distaste...

– Виставка собак? Скажи це виставка собак?, - Драммонд дивився на мене з великою огидою (Waterhouse K. Billy Liar on the Moon).

“But there’s a bit of a problem with Toby and Miriam.” “I should think there was,” Andrew said in a tone of reproof.

«Але є невеличка проблема з Тобі та Міріам». – Я мав би здогадуватися про це, – сказав Ендрю з нотками докору (Gregory Ph. Perfectly Correct).

Емоційно-оцінний ілокутивний акт також є багатовимірною комунікативною дією, в якому на оцінку ще нашаровується емоційна реакція. Він є результатом відображення взаємодії емоційності і оцінки, причому вони так тісно пов'язані, що часто неможливо визначити, що є первинним: чи емоції це психічні переживання суб'єктом своєї оцінки компонентів дискурсу, або, навпаки, оцінка формується на основі емоцій, які виникли. Стверджуючи, що невербальна комунікація важливіша за вербальну, К. Боув і Дж. Тілл відзначають, що особливого значення для передачі емоційного стану комунікантів має їх невербальна поведінка, «що становить 93% від емоційного змісту, яким обмінюються при будь-якій взаємодії» [13, с. 29].

До експресивно-оцінних ілокутивних актів відносять вияв радості, засмучення, гордості, любові, ненависті, веселощів, щастя, смутку, обурення, роздратування тощо. Отже, є можливість систематизувати ілокутивні акти цього типу за ознакою позитивності-негативності.

Експресивні ілокутивні акти позитивної оцінки:

“Then if we like it, we can get married.” – “That’s a novel idea” she said, her face radiant.

Тоді, якщо нам це подобається, ми можемо одружитися. – Яка незвична ідея, – сказала вона з сяючим обличчям (Segal E. Prizes).

«Сяюче» лице демонструє стан радості та щастя, які відчуває героїня.

“He’s an engineer,” said Charlotte proudly.

– Він інженер, – гордо сказала Шарлотта (Brown L.J. The Cat Who Said Cheese).

У голосі героїні звучить почуття гордості за чоловіка.

“Was your mother a militant suffragette?” The old woman suddenly gleamed at him. “She was!”

"Чи була ваша мати войовничою суфражисткою?" Стара жінка раптом блиснула на нього очима. "Так, була!" (Gregory Ph. Perfectly Correct).

Семантика дієслова «gleam» передає стан радісної схвильованості жінки.

"I have metaphorical pigs. I have theoretical pigs." Louise giggled...

«У мене є метафоричні свині. У мене є теоретичні свині». Луїза захихотіла... (Gregory Ph. Perfectly Correct).

Героїня реагує на жарт партнера сміхом, що є знаком випробовуваних нею позитивних емоцій

Експресивні ілокутивні акти негативної оцінки:

"You're not taking him back, are you?" "No," Stephanie said indignantly.

– Ти ж не візьмеш його назад? – Ні, – обурено відповіла Стефані (Fallon J. Got You Back).

"Besides, I haven't exactly decided to go yet." Chet rolled his eyes to the ceiling.

"Крім того, я ще точно не вирішив, чи слід їхати". Чет закотив очі аж до стелі (Cook R. Contagion).

Кодифіковане значення мімічного жесту, який використовується автором для опису реакції героя на повідомлення партнера – вираз роздратування і досади.

"Didn't they try to give you any help at all in that place?" I sighed. "They tried to help us, you know."

– Хіба вони не намагалися вам допомогти у цьому місці? Я зітхнула. "Так, вони намагалися нам допомогти." (Cleave C. The Other Land).

Негативна оцінка результатів допомоги людей виражена у зітханні героїні – невербальному знаку, який зазвичай використовується для вираження смутку.

"I think you've got Alzheimer." Adam's reply was quite unexpected. Still staring into the fire he answered in monotone, "So do I."

"Я думаю, що у тебе Альцгеймер". Відповідь Адама була досить несподіваною. Все ще дивлячись у вогонь, він монотонно відповів: "Я теж так думаю". (Segal E. Prizes).

Тон голосу, що нічого не виражає, є відхиленням від норми, він зазвичай свідчить про глибокі емоційні переживання, шок, пригніченість. У цьому прикладі – це реакція людини, котра дізналася про своє фатальне захворювання: його депресивний стан та шок знаходять своє відображення в «безбарвному» тоні голосу.

Невербальні засоби спілкування не мають здатності прямо номінувати емоції, які відчуває комунікант, тому автор може пояснювати характер емоції, яка виражається невербальним сигналом:

He was smiling at her, his face filled with intense affection.

Він посміхався їй, його обличчя було наповнене сильною прихильністю (Gregory Ph. Perfectly Correct).

"Tony, perhaps you should see to your other guests." There was a note of sharp displeasure in her voice.

– Тоні, можливо, тобі варто побачити інших гостей. У її голосі прозвучала нота різкого невдоволення (Sheldon S. Master of the Game).

"Toby cooks a lot of lentils," Miriam agreed. Andrew's eye widened in silent horror.

– Тобі готує багато сочевиці, – погодилася Міріам. Ендрю витріщився в мовчазному жаху (Gregory Ph. Perfectly Correct).

Captain Frome got out (of the car). Andrew gave a small grunt of annoyance and straightened his cap on his head.

Капітан Фром вийшов з машини. Ендрю роздратовано скрикнув і поправив шапку на голові (Gregory Ph. Perfectly Correct).

Як було сказано вище, вердиктно-експресивними називаються ілокутивні акти, в яких оцінка об'єкта комунікантом супроводжується як демонстрацією ставлення до нього, так і виявом емоцій:

He regarded this Amazon with astonishment and admiration. "You must be very strong."

Він дивився на цю Амазонку з подивом і захопленням. – Напевно ти дуже сильна (Brown L.J. The Cat Who Said Cheese).

Автор номінує як емоцію, що відчуває герой – здивування, так і ставлення до об'єкта оцінки – захоплення.

"I was-s-s a cat myself in a former existence." I rolled my eyes at Gertrude, but she accepted the man's statement without blinking.

– Я сам був котом в минулому. Я закотив очі на Гертруду, але вона погодилася з тим, що сказав чоловік, не кліпаючи (Brown L.J. The Cat Who Said Cheese).

Мімічний жест «закочені очі» висловлює негативне ставлення до змісту висловлювання об'єкта оцінки, а також роздратування, супутнє цій оцінці. Другий суб'єкт оцінки, Гертруда, однак, нічим не видає своєї оцінки комунікативної поведінки партнера.

"Is not it a bit hasty?... Technically you're still married to me," growled Sam.

– Хіба це не надто вже швидко?... Технічно ти все ще одружений зі мною, - гарчав Сем. (Moriarty S. In My Sister's Shoes).

Семантика дієслова «growl» містить як вердиктний, так і емотивний компоненти: "to say something in an unfriendly and angry way" [99].

Сем негативно оцінює появу своєї дружини на прийомі з новим нареченим, він вважає це не зовсім пристойним.

"But he hated my paintings." She could hear the pain in his voice.

– Але він ненавидів мої картини. Вона відчула біль у його голосі. (Sheldon S. Master of the Game).

Автор номінує емоційний стан героя, пов'язаний з його негативним ставленням до оцінки його творчості критиком.

Невербальні засоби спілкування, які мають семантику оцінки і супутніх їй значень вердиктності та емотивності, можна поділити на дві великі групи –

пов'язані з фонацією (звуковими характеристиками мови) і з кінесикою (поведінкою комунікантів).

Розглянемо фонетичні засоби невербального спілкування вираження оцінних значень. Учасники дискурсу підсвідомо або усвідомлено оцінюють голос і манеру мови партнерів і беруть із них емоційно-оцінну інформацію: подобається голос чи ні, приємний він чи неприємний, гарний або огидний. У розмовній мові нерідко велику значущість мають не самі слова, а тон, наголос, модуляція, темп, з якими вони вимовляються. За деякими оцінками, лише 7% інформації повідомляється за допомогою слів, а близько 30% - звучанням голосу [12, с. 48].

Про важливість голосу для створення потрібного враження пишуть і К. Боув і Дж. Тілл:

"Like body language, a person's voice carries both intentional and unintentional messages. On a conscious level, we can use our voices to create various impressions".

Характеристики усної мови можуть нести різноманітну інформацію (часто незалежно від волі мовця): тон і гучність голосу, особливості вимови і темп мови, наповнювачі пауз типу «mmm», «eee» можуть багато розповісти про те, хто ця людина, про її стосунки з партнером, про почуття, які відчуває партнер. Г.Є. Крейдлін стверджує, що тон мови регулює актуальний діалог, а також пов'язаний із прагматикою мовної комунікації [43].

Складність людського спілкування може легко долатися, якщо в розмові взяти правильний тон або задати правильний тон, тобто тон, відповідний змісту діалогу, стилю і комунікативним намірам мовця. Неправильний тон призводить до провалу комунікації [8, с. 93-94]. Просодичні характеристики усної мови включають особливості голосу, тону, інтонації, артикуляції, темп мови, голосові не артикулятивні реакції і паузації.

Розглянемо, як застосовуються окремі фонетичні прийоми для вираження оцінних значень.

Тон голосу:

"When will we see each other?" - "There's always the telephone," he replied with a touch of sarcasm.

– «Коли ми побачимось?», – "Телефон завжди є", – відповів він з ноткою сарказму (Segal E. Prizes).

Сарказм, що звучить у голосі, є сигналом негативної оцінки партнера і його комунікативної поведінки.

В українському контексті рідко трапляється саме саркастичні ноти в дискурсі, на противагу цьому, часто наявні насмішки:

— Сонет чи відразу поему? — прискалив насмішувате око Отава, який чіплявся з своїм кепкуванням до всіх, і всі, хоч як це дивно, досить легко зносили його насмішуватість, призвичаїлися до неї і навіть нудьгували без свого лукавого товариша. — Старий, — не ображаючись, мовив поет, — ти нічого не розумієш (Павло Загребельний. Диво).

Міля підняла тісно запнуту хусткою сухеньку, як маківка, голівку і винувато проквилела: — Та же я вам, Домно, заміну привела... Як і обіцяла... (Галина Тарасюк, Покоївка).

Лексеми невербального сигналу голосу «винувато проквилела» вказують на почуття провини Мілі.

"Do we have a deal?" - "Yes," she answered acidly. "What we do not have is a marriage."

"Ми домовилися?" - «Так», - їдко відповіла вона. «Чого у нас немає, так це шлюб» (Segal E. Prizes).

Уїдлиний тон висловлює негативну оцінку стану взаємин між подружжям.

'My captains are the best in Europe. "-' But no more reliable than ours, Your Excellency," said Machiavelli dryly.

– «Мої капітани найкращі в Європі». – «...Але не такі надійні, чим наш, Ваша Величність», – сухо сказав Макіавеллі (Moriarty S. In My Sister's Shoes).

Політик тоном свого голосу демонструє ставлення до вислову співрозмовника.

– *Вибачте, коли так... я не хотіла,* – *силувано усміхнулась Жоржетта, ховаючи в очах, як здалося Віорелії, холодну зловтіху.* (Галина Тарасюк. Покоївка).

Приклад показує, як усмішка Жоржетти була страктована Віорелією як негативна невербальна оцінка подіям.

"This little performance of yours needs work." She told him. "It's no act, Terri. You forced me to do this. "His voice hardened.

– "Ця ваша маленька вистава потребує допрацювань". - Вона сказала йому. "Це не вчинок, Террі. Ти змусила мене це зробити", - його голос став твердішим (Patterson R.N. Eyes of a Child).

Террі розлютила героя своїм сарказмом, і він висловлює свою оцінку її комунікативної поведінки за допомогою зміни тону голосу на більш жорсткий, холодний.

"You're talking as though I killed him." "You did, Eve." Her voice was scornful. "How the hell do you know?"

- Ти говориш так, ніби я його вбила. - Ти це зробила, Єва. Її голос був зневажливим. – Звідки, до біса, ти знаєш? (Sheldon S. Master of the Game).

— *А вам яке діло?* — *суворо відповіла дівчина.* — *Мене зовуть Зоська,* — *додала, зласкавившись* (Валер'ян Підмогильний, Місто).

Зоська з суворого тону різко пом'якшала в емоціях та «ласкаво» назвала своє ім'я.

Тремтіння голосу:

His voice trembled with an anger she had never heard in him before.

Його голос тремтів від гніву, якого вона ніколи раніше не чула від нього (Patterson R.N. Eyes of a Child).

Тремтячий голос завжди є показником інтенсивних емоційних переживань, зазвичай негативних.

Висота голосу:

"Look, I'm out of money." His voice rose.

– Дивись, у мене немає грошей. Його голос підвищився (Patterson R.N. Eyes of a Child)

Гучний голос – це голос невдоволення і роздратування.

Голосові не артикулятивні реакції:

"We need a holiday." Andrew groaned. "Oh, Jesus. A holiday? "

– Нам потрібне свято. Андрій застогнав: О, Боже. Свято? (Cleave C. The Other Land).

Стогін демонструє яскраво виражену негативну оцінку об'єкта обговорення і є емоційною реакцією, що відображає невдоволення комуніканта.

Kids at West High would say, "Oh boy!" in a highpitched voice and everybody laughed.

Діти з Вест Хай сказали б: "О хлопче!" високим голосом, і всі б засміялися. (Keilor G. WLT).

"Some of his songs are really good. " Pffff! Any fool can shout... ' "

"Деякі з його пісень дійсно хороші." Пфффф! Будь-який дурень може кричати... " (Moriarty S. In My Sister's Shoes).

Звуконаслідувальний вигук означає «пирхання», яке є знаком демонстрації зневаги.

'There may be more than one poet after all,' said Dad, snorting into his tea.

– Врешті-решт, може бути більше одного поета, - сказав тато, фиркнувши у свій чай (Moriarty S. In My Sister's Shoes).

Герой сміється над своїм дорослим малоосвіченим сином-репером, котрий вважає себе великим талантом.

The thick wheels were too wide to go easily through doorways so there was plenty of grunting...

Товсті колеса були занадто широкими, щоб легко проходити через дверні прорізи, тому було чути бурчання людей (Keilor G. WLT).

Бурчання – звукове вираження невдоволення.

Розглянемо кінесичні засоби вираження оцінних значень. Акт комунікації неможливо уявити без поведінкових реакцій комунікантів

(кінесики), оскільки вони здатні передавати великий обсяг інформації при спілкуванні людей як самотійно, так і в поєднанні з мовними засобами. Для нормального протікання комунікації вкрай важливі різні контакти: візуальні, тактильні [7, с. 22].

Кінесичні комунікативні акти здатні нести оцінні значення, а також транслювати ставлення до об'єкта оцінки і емотивної інформації про суб'єкта оцінки. Кінесика включає вираз обличчя, погляд, жести, положення тіла, дотик, фізичні реакції, використання простору. Розглянемо, які конкретні засоби кінесики застосовуються для вираження оцінних значень.

Міміка:

"We can make it about women refugees if you like." Clarissa rolled her eyes.

«Ми можемо зробити це про жінок-біженок, якщо хочете». Клариса закотила очі (Cleave C. The Other Land).

В цьому прикладі пропозиція партнера викликає роздратування у героїні, яке вона демонструє за допомогою мімічного жесту «закотити очі».

— *Здорова будь, Уляно!* — хотів посміхнутись і не міг: вона довго дивилась на мене, видно, думала, а коли її око впало на моє дране коліно, де спокійно лазила божжа корівка, — соромливо засміялась, тільки губи якось подитячому затремтіли, на колосок покотилася непомітно сльоза... (Григорій Косинка, В житах).

Через напружену ситуацію між закоханими, вони не могли щиро посміхатись з радості, і хоча дівчина намагалась сміятись, з очей потекли сльози.

"I just took her to school." Terri's eyes shut. "Elena's with my mother," she murmured to Chris.

— «Я щойно відвів її до школи.» Террі заплющила очі. — «Елен з моєю мамою», - прошепотіла вона Крісу (Patterson R.N. Eyes of a Child).

Мімічний жест героїні висловлює полегшення, яке відчувається нею після отримання позитивної інформації.

"Richie's dead." His eyes widened slightly; that was all.

"Річі мертвий". Його очі трохи розширилися; це все. (Patterson R.N. Eyes of a Child).

Кодифіковане значення мімічного жесту, який використовується автором для опису реакції героя на повідомлення партнера, вираз подиву, страху, сильного хвилювання.

"Do not ever hit her," she tells her father... Ramon's face darkens.

"Не бий її", - сказала вона батькові... Обличчя Рамони почало темніти. (Patterson R.N. Eyes of a Child).

«Потемніле» лице Реймона відображає його негативну оцінку спроби дочки регулювати його поведінку.

— Падлюка я, — шепотів він, — падлюка, стерво. Матір пограбував. З туги, з ненависті до самого себе він аж посірів. На матір соромно було глянути, гидко було почувати урчання свого шлунка. Він махнув рукою. — Пропадай усе! (Валер'ян Підмогильний. Місто).

«Посірів» також вказує на невербальну зміну міміки героя під дією сильних емоцій.

"I'm afraid I live a very dull life compared to you." - "I would not say that," her father said, pouting.

Боюся, що я живу дуже нудним життям у порівнянні з тобою." — "Я б так не сказав", - сказав її батько, насупившись (Segal E. Prizes).

Своїм «надутим» лицем герой транслює своє негативне ставлення до вислову дочки.

"Toni, I have not got time to explain." She scowled.

— Тоні, у мене немає часу на пояснення. Вона насупилась (Segal E. Prizes).

Невдоволений вираз обличчя є сигналом негативної оцінки комунікативної ситуації.

"I believe you work at home." - "I do." Richie's face became alight with pleasure.

«Сподіваюсь, ви працюєте вдома». – «Так». Обличчя Річі загорілося від задоволення (Patterson R.N. Eyes of a Child).

Автор вербалізує емоцію, «відбиту» на обличчі.

Chris gave a grimace of disgust.

Кріс скривився від огиди. (Patterson R.N. Eyes of a Child).

Хоча слово «grimace» вже в дефініції містить вказівку на те, що це негарне, спотворене обличчя, автор ідентифікує емоційно-вердикитний характер цієї мімічної реакції – гримаси.

"Are you ever going to answer to me?" Paget felt his eyes narrow. "I already have, Carlo."

– "Ти коли-небудь збираєшся мені відповісти?" Педжет відчула, як його очі звузилися. – У мене вже є, Карло (Patterson R.N. Eyes of a Child).

Дієслово «feel» підкреслює неінтенціональність і неконтрольованість кінесичної емоційної реакції: герой лише зазначає про себе її наявність.

Жести:

"She would not stay. Very upset she is, "he said, wagging a finger at me. "Said she could not come into such a hostile environment."

"Вона не залишиться. Вона дуже засмучена", - сказав він, помахуючи мені пальцем. "Сказала, що не могла вона потрапити у таке вороже місце". (Spark M. Memento Mori).

Говорячи про те, що його подруга була засмучена, герой за допомогою жесту виказує дочці осуд за те, що та дозволила собі невтішно відгукнутися про неї і образила її.

"Get rid of the cat!" the inspector says loud and clear. Mrs.Nick stands there with her arms folded, like a regular battle-ax. "I not get rid of no cat."

"Позбудься кота!" - чітко і голосно говорить інспектор. Пані Нік стоїть зі складеними руками, як звичайна бойова сокира. – "Я не збираюсь позбуватися від жодного кота" (Brown L. J. The Cat Who Said Cheese).

Жест «схрещені на грудях руки» є кодифікованим сигналом захисту від партнера, комунікативна поведінка якого оцінюється суб'єктом як негативна.

I pointed out to the No Smoking sign and I asked if they were taught to read in Lockmaster. They gave me a finger and went on puffing.

Я вказав на знак «Не палити» і запитав, чи навчили їх читати у Майтерні замків. Вони показали мені середній палець і продовжили пихкати. (Brown L. J. The Cat Who Said Cheese).

Герой зробив зауваження особам, яким це не сподобалося, і вони висловили своє ставлення за допомогою презирливого грубого жесту.

Васюренко ступнув до неї й гукнув страшним, порепаним голосом: — Не займай! Тобі свого мало! — Свят, свят! — Марійка перехрестилась. — Тю на тебе, який скажений став! Хай йому грець, тій їжі. Ти скажи, де ти матір дів. Ти поховав її? (Валер'ян Підмогильний. Син).

Також притаманні українцям невербальні жести «ступнути ногою» під час агресивного вербального сигналу та «перехрестилась» поруч з вербальним «СВЯТ, СВЯТ».

"I'll finish up here and go." Louise nodded rather coldly.

– «Я закінчу тут і поїду.» Луїза досить холодно кивнула (Gregory Ph. Perfectly Correct).

Основна функція кивка – показати, що Луїза зрозуміла інформацію; додаткова – висловити негативну оцінку почутого.

Фізичні реакції:

"We've got a big problem with the National Health account," Brian said... Terese's mouth went dry.

"У нас велика проблема з Національним рахунком охорони здоров'я", - сказав Брайан... В роті Терези пересохло (Cook R. Contagion).

Фізичні реакції тіла мають високий ступінь достовірності оцінки – вони зазвичай не піддаються контролю і не можуть симулювати.

"Look! There's Humbert and Lolita " Raymond's face reddened.

Подивіться! Там Гумберт і Лоліта." Обличчя Раймонда почервоніло (Segal E. Prizes).

– *Хто ти така? Як ти смієш?! Таку... таку брехню зводити на мого чоловіка!* – Віоріка задихалась, готова роздерти це нахабне дівчисько, яке нагло ввірвалось в її тихе, затишне, благополучне життя і зробило з нього страшну, криваву руїну (Галина Тарасюк. Покоївка).

«Задихалась» фізична реакція організму на приступ агресії.

Почервоніле обличчя видає гнів героя з приводу злого жарту підлітків.

"You threatened to kill Richie. Elena told me months ago. " Terri felt her body stiffen.

– "Ти погрожувала вбити Річі. Олена сказала мені декілька місяців тому." Террі відчула, як її тіло застигло (Patterson R.N. Eyes of a Child).

Напруга тіла є реакцією на пережитий героїнею страх.

Дотик:

Reaching out, he took hold of her hand, kissed her fingers. "I love you, Elizabeth, I always have."

Він узяв її за руку, поцілував у пальці. "Я люблю тебе, Елізабет, завжди любив" (Bradford B.T. Being Elizabeth).

"I'm dreaming," she said weakly. He stroked her cheek tenderly. "No, dearest, you're awake."

– «Я сплю, - слабо сказала вона. Він ніжно погладив її по щоці. «Ні, люба, ти не спиш» (Rolls E. The Unexpected Bride).

Turning to Kat, she squeezed her shoulder affectionately.

Звернувшись до Кет, вона ласкаво стиснула її плече (Bradford B.T. Being Elizabeth).

"I'll be here by nine." Louise wound her arms around his neck and kissed his cheek and his ear.

– Я буду тут о дев'ятій. Луїза обвела його руками шию і поцілувала у щоку і вухо (Gregory Ph. Perfectly Correct).

Про оцінне значення тактильних жестів пише Л. Бускагліа:

"If you like what somebody says, go up and give them a hug"

"Якщо тобі подобається те, що хтось каже, підійди і обійми їх" [15, с. 37].

Однак використання цього невербального засобу жорстко регламентовано, оскільки воно передбачає певну близькість відносин. Крім якісної характеристики (добре/погано), оцінка має і кількісну характеристику, яка знаходить відображення в ступені інтенсивності вираження оцінки [95].

Основним чинником, що сприяє інтенсифікації оцінного значення, є емоційний стан комунікантів. Н. А. Красавський зауважує, що, хоча оцінний ілокутивний акт поєднує в собі вербальні і невербальні знаки, в певних комунікативних актах, особливо емоційно насичених, що відображають емоціогенні життєві ситуації, невербальних вчинків комунікантів належить функція домінанти [43, с. 66].

У ході дослідження були виявлені такі засоби інтенсифікації оцінки: 1) квантифікатори – слова, що вказують на інтенсивність вияву ознак оцінки комунікантами компонентів комунікативної ситуації:

Rose chuckled richly. "I published," she said. "I'd have thought a clever lad like him would have looked me up."

Роуз рясно засміялася. "Мене опублікували", - сказала вона. "Я б могла подумати, що такий розумний хлопець, як він, шукав би мене" (Gregory Ph. Perfectly Correct).

Роуз «від душі» сміється над нездогадливістю героя, який давно міг би все дізнатися, прочитавши її публікації.

"You will never have what I have had with Nathan." She turned deathly white. "We'll see."

– Ти ніколи не матимеш того, що у мене було з Натаном. Вона смертельно зблідла. "Ми побачимо." (Buchan E. Revenge of the Middle-Aged Woman).

«Смертельна» блідість героїні відображає інтенсивність переживань.

2) комплексне використання невербальних сигналів з оцінним значенням:

Lightfoot, uttering an expression of contempt that might well have been "Tchah!", Flung open the door, turned back to face me, and in full view of the beefy girl in the jeans and sweaters,... very unexpectedly spat in my face.

Лайтфут, висловивши презирство, яке цілком могло бути фирканням, Фланг відчинив двері, повернувся до мене обличчям і на очах у пухкої дівчини в джинсах і светрі... дуже несподівано плюнув мені обличчя (Waterhouse K. Billy Liar on the Moon).

Ненавість обманутого чоловіка до коханця дружини виражена як звуковим сигналом, що транлює презирство, так і кінесично – плювком в обличчя суперника.

My mother's lips had been pursed for some time... Now she extended her repertoire of disapproval by folding her arms.

Мамині губи деякий час були стиснуті... Тепер вона розширила свій репертуар несхвалення, склавши руки (Waterhouse K. Billy Liar on the Moon).

У міру зростання інтенсивності негативної оцінки комунікативної поведінки відвідувачки збільшується і число невербальних сигналів, які демонструють несхвальне ставлення до неї героїні.

"I enjoy my work," Miriam said, steadfastly smiling. The old woman snorted. "Lady Bountiful," she said spitefully.

– "Мені подобається моя робота", - сказала Міріам, стійко посміхаючись. Стара жінка пирхнула.

– Пані Баунтіфул, - злобно сказала вона (Gregory Ph. Perfectly Correct).

Презирливе ставлення до співрозмовниці виражено не тільки «пирханням», а й тоном голосу.

I got really angry and... I slapped him across the face, and I said, "That's from all of us, for hurting us", and walked out of the room and slammed the door.

Я дуже розсердився і... я ляснув його по обличчю, і сказав: "Це від усіх нас, за те, що образив нас", і вийшов з кімнати, грюкнувши дверима (Bradford S. Diana).

Повідомлення про те, що батько потай від дітей одружився, викликає у принцеси Діани різко негативну реакцію: вона дає батькові ляпас і йде, голосно грюкнувши дверима.

"You do not like Teresa Peralta, do you?" Warner blinked. Slowly she answered, "No."

– Вам не подобається Тереза Перальта, чи не так? Уорнер моргнув. Вона повільно промовила: "Ні". (Patterson R.N. Eyes of a Child).

Замішання Уорнер передає не тільки кінесична реакція, але і характеристика мовлення – її уповільнений темп).

Quietly Salinas asked, "Did you ever see Helena naked?" Carlo's eyelids dropped. To Paget his son looked like someone who has received a blow to stomach.

Салінас тихо запитав: "Ви коли-небудь бачили Хелен оголеною?" Повіки Карло опустилися. Для Педжета його син виглядав як той, хто отримав удар у живіт (Patterson R.N. Eyes of a Child).

Мімічний жест, а також загальний вигляд хлопчика відображають його душевні страждання, інтенсивність яких стає зрозумілою читачеві завдяки порівнянню.

"I promise you I'll think about it." Rose grunted in disdain and stamped into her van and slammed the door behind her.

– Обіцяю, що подумаю над цим. Роуз з презирством бурчала, тупнула у свій фургон і захлопнула за собою двері. (Gregory Ph. Perfectly Correct).

Не артикулятивний звук, що виражає зневажливе ставлення до співрозмовника, посилений жестом.

3) поєднання вербальних і невербальних засобів вираження оцінки та пов'язаних з нею ілюкутивних смислів:

"How's your work going?" "I love it." She smiled.

"Як твоя робота?" "Люблю її." Вона посміхнулася (Segal E. Prizes).

"I hate London too," said Jack, and kicked the table.

– Я теж ненавиджу Лондон, — сказав Джек і стукнув ногою по столу. (Moriarty S. In My Sister's Shoes).

"All he wanted was you to feel sorry for him." Helena's eyes filled with tears. "That's not true!" she exclaimed.

— Все, що він хотів, — це, щоб ти його пожаліла. Очі Хелен наповнилися сльозами. "Це не так!" - вигукнула вона (Patterson R.N. Eyes of a Child).

"Shut up!" Kate's voice was like a whiplash. Her eyes were filled with loathing. "You're despicable." "Замовкни!" Голос Кейт був схожий на хлист. Її очі наповнилися огидою. "Ти підлий" (Sheldon S. Master of the Game).

"Her eyes were now sparkling. She broke into a smile. "It sounds lovely."

"Її очі тепер не сяяли. Вона посміхнулася." Це звучить прекрасно (Segal E. Prizes).

"No, no, no!" said Jack, stamping his foot. "I hate them."

"Ні-ні-ні!" - сказав Джек, тупаючи ногою. "Я ненавиджу їх." (Moriarty S. In My Sister's Shoes).

Улюбленого морозива немає в продажу, і дитині пропонують інше; її відмова взяти морозиво супроводжується вербальним і невербальним вираженням негативної оцінки цього вчинку.

Емоційні оцінки можна симулювати, учасники дискурсу можуть «грати» ними з метою досягнення своїх комунікативних цілей. Л. Броснахан (L. Brosnahan) вважає, що, зокрема, міміка може використовуватися, щоб обдурити співрозмовника:

"The face is generally considered the most effective liar among the NVC modes, and, therefore, on the scale of credibility, the least trustworthy of nonverbal signals".

Розглянемо кілька прикладів, які демонструють інтенційне використання мімічних засобів спілкування, коли комуніканти навмисно роблять той чи інший вираз обличчя, що не відображає їх оцінку ситуації та їхні емоції:

"I'm not well." Rose said. Toby composed his face into an expression of sincere concern.

"Мені не добре," - сказала Роза. На обличчі Тобі з'явилася щира стурбованість (Gregory Ph. Perfectly Correct).

Використовуючи словосполучення «composed his face into», автор прямо вказує на інтенційність невербального сигналу, який тільки симулює співчуття.

"Chris would never lie to me." Salinas 'smile became cynical. "Of course. He's far too honest. "

"Кріс ніколи б мені не збрехав". Посмішка Салінаса виглядала цинічною. "Звичайно. Він занадто чесний" (Patterson R.N. Eyes of a Child).

Цинічна посмішка обвинувача покликана збити свідка з пантелику і змусити надати потрібні свідчення.

"You bring neither of them any good at all." Toby gritted his teeth and kept the smile on his face.

— Ти не принесеш жодному з них нічого хорошого. Тобі стиснув зуби і стримав усмішку на обличчі (Gregory Ph. Perfectly Correct).

Зазначена спочатку реакція (стислі до скреготу зуби) видає неінтенційну, неконтрольовану негативну реакцію героя на слова співрозмовниці; проте зовнішня, інтенційна реакція у вигляді посмішки демонструє нібито позитивне ставлення до партнера.

Симуляція негативних емоцій «розпач», «лукавість» також надають більш чітке зображення вербальних знаків героїв:

— Та, мабуть, вони всі порожні! — удаючи розпач, промовив молодий письменник після шостого квитка під сміх уже чималого стовпища, якого цікаві погляди він почував на собі з великим задоволенням. — О, ні, вам просто не щастить... вам щастить, певно, в чомусь іншому, — лукаво відповіла лотерейниця, розливаючи перед хлопцем чари своїх поглядів від імені комісії допомоги (Валер'ян Підмогильний. Місто).

Симуляція позитивної оцінки компонентів дискурсу також не завжди дається легко і нерідко вимагає великих зусиль:

"I've known your grandmother, Kate, for years." The smile stayed on Eve's face, but it took a great effort. "Gran's a darling," Eve said.

— Я знав твою бабусю роками, Кейт. Посмішка залишилася на обличчі Єви, але це вимагало великих зусиль. — Бабуся, кохана, - сказала Єва. (Sheldon S. Master of the Game).

Єва ненавидить бабусю, яка позбавила її спадку, але показати це — значить скомпроментувати себе, тому вона «з усіх сил» за допомогою посмішки демонструє своє позитивне ставлення до об'єкта оцінки.

— Дякую, не вживаю, — ледь посміхаючись, відповів Отава. — У вас гарний настрій? — поцікавився зондер. — Був би кращий, якби ми з вами не зустрічались, — пішов напролом Отав (Павло Загребельний. Диво).

Отава намагається натягнути посмішку на обличчя, щоб показати свою позитивну налаштованість до співрозмовника, але йому все ж не вдається стриматись, тому він уїдливо «пішов напролом».

Як видно з наведених прикладів, симульовані комунікативні акти позитивної оцінки використовуються для регулювання взаємин між учасниками дискурсу. С. В. Іонова відносить емоційно-оцінні висловлювання до групи регуляторів комунікативних відносин [39, с. 60]. Однією з умов ефективної комунікації є акцентуація позитивної тональності, яка може здійснюватися за допомогою оцінних комунікативних актів.

Мовець, зацікавлений в успіху взаємодії з партнером, намагається приховати або замаскувати свою негативну оцінку комунікативної поведінки партнера.

Розглянемо ще один приклад:

"I did not have an opportunity to examine Mr. Nodelman, "she added. "I'm certain you would have made the diagnosis instantly had you done so," Jack said, consciously trying to keep sarcasm out of his voice.

"У мене не було можливості оглянути пана Нодельмана", - додала вона. "Я впевнений, що якби ви це зробили, миттєво поставили б діагноз", - сказав Джек, свідомо намагаючись не допустити сарказму в його голосі. (Cook R. Contagion).

Джек критично оцінює діагностичні можливості співрозмовниці, однак, щоб не налаштовувати її проти себе і не зруйнувати перспективу подальшої співпраці, свідомо намагається «прибрати» саркастичний тон.

Висновки до розділу 2

Отже, оцінка пронизує всю мовну діяльність людини. На думку І. В. Герасименко, оцінка становить сенс будь-якого висловлювання [21]. Аналіз прикладів дискурсу, що має оцінну семантику, дозволив виділити основні типи оцінних комунікативних актів: експресивно-оцінні, вердиктно-оцінні та вердиктно-експресивні. Ці терміни вказують, що аналізовані комунікативні акти виконують такі функції в ході дискурсу: крім оцінки вони висловлюють емоції, що виникають у комуніканта в зв'язку з цією оцінкою, а також ставлення до об'єкта оцінки, обумовлене цією оцінкою. Крім того, комунікативні акти позитивної оцінки здатні виконувати регулятивну функцію, сприяючи успішному розвитку діалогу. В останньому випадку позитивна оцінка об'єкта може бути симульованою.

Невербальні засоби спілкування, які мають семантику оцінки та супутні їй значення вердиктності та емотивності, можуть бути пов'язані зі звуковими характеристиками мови і з поведінкою комунікантів. Частіше за інших оцінне значення передається такими характеристиками звукової мови, як особливості голосу і тону, а також голосові артикулятивні реакції. Кінесичні засоби, що демонструють оцінку об'єкта, охоплюють вираз обличчя, погляд, жести, дотик і фізичні реакції. Активно застосовуючи невербальні знаки в оцінних ілокутивних актах, мовець прагне до найбільш ефективного впливу на реципієнта повідомлення і досягнення певних прагматичних цілей [6].

РОЗДІЛ 3

МОВЧАННЯ ЯК ПОТУЖНИЙ ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ЗАСІБ НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ

3.1 Мовчання – непряма ілокуція як засіб невербального спілкування

Встановлення успішного комунікативного акту з досягненням взаєморозуміння забезпечується конкретними чинниками. Співрозмовники повинні вміти розпізнавати комунікативні наміри мовця та правильно розуміти інтенцію. Адже комунікативні наміри формуються на довербальному рівні, на рівні мови-думки, яка стає розгортається паралельно з мовленням, тому для правильної інтерпретації комунікативного наміру, адресат повинен виконати низку дій для розуміння смислу. По-перше, потрібно зіставити свою комунікативну модель, базовану на припущеннях, пресупозиціях, попередніх знаннях, комунікативний досвід та реальні факти з комунікативною лінією мовця. Цей процес відбувається одночасно з процесом говоріння. Оскільки логічна структура мовлення і мовні конструкції не повністю співвідносяться, поряд з експліцитною передачею інформації трапляються опосередковані способи передачі інформації, тобто відбувається імпліцитна ілокуція [25].

Мовчання як засіб комунікації і різновид мовленнєвого акту не розглядалось повною мірою ні теоретиками мовленнєвих актів, ні лінгвістами. Цей феномен комунікації вивчався лише у сфері літературознавства як стилістичний засіб, який реалізується стилістичними прийомами. За типовим приклад можна взяти ситуації, коли замовчується певна інформація для того, щоб зацікавити читача та створити ефект невизначеності або перебільшення, паузами підкреслювалась важливість того, що слідувало далі в тексті. Також в античній риторичній мовчання слугувало риторичним прийомом. Та, на жаль, як прагматичний комунікативний засіб мовчання залишається недостатньо дослідженим сучасними науковцями. Тож у лінгвістиці виникла потреба відійти від вузького бачення комунікації лише як засобу спілкування за допомогою

вербальних засобів. Мовчання не слід розглядати лише як літературний прийом, адже воно є повноцінною комунікативною одиницею, що імпліцитно передає інформацію співрозмовнику.

Ілокутивний акт постає досить важливим елементом для дослідження мовчання у міжперсональному спілкуванні. Адже мовчання можна розглядати саме як ілокутивний акт, який відображає намір адресата викликати певний ефект. Наслідком цього ефекту на адресата є перлокутивний ефект комунікативного акту або перлокуція. Ілокутивний акт слід розглядати як категорію імпліцитності. Дж. Серль у 70-х роках XX століття запропонував класифікацію ілокутивних мовленнєвих актів, у якій виділив такі компоненти, як: ілокутивна мета, спрямованість мовленнєвого акту, психологічний стан мовця, і вирізнив п'ять типів мовленнєвих актів: репрезентативи, в яких мовець подає інформацію, які слід розглядати в категорії істина чи не істина, комісиви – мовець говорить про майбутні дії, директиви – мовець спонукає до дії, експресиви – мовець говорить про свій емоційний стан відносно певної пропозиції, декларатив – мовець констатує факти, що встановлюють відповідність між дійсністю та новою пропозицією [65].

У сучасному мовознавстві імпліцитність постає у співвідношенні мислення та мови, як опосередкований засіб вираження думки, що передається експліцитно. Дж. Серль відзначав, що існують опосередковані висловлення, які наділені двома ілокутивними силами, як, наприклад, у формі запитання може реалізовуватися прохання. Це відкриття дало змогу вченому дійти висновку, що існують два способи передачі інформації – прямий та опосередкований. У випадку непрямих ілокуцій один ілокутивний акт здійснюється опосередковано, через інший [95].

Розвиваючи погляди Дж. Серля, сучасні лінгвісти відзначають, що у випадках, коли намір мовця експліцитно не виражений, значення висловлення може залишатися невизначеним. Таким чином невербальні засоби комунікативного акту можна вважати імпліцитно прихованими та непрямими. За Грайсом підтекст з'являється тоді, коли порушуються норми ведення

розмови. Невідповідність та розбіжності у словах адресанта буде змушувати адресата шукати адекватні пояснення діям співрозмовника, змусить вдаватися до припущень та домірковувати приховані значення, цей процес зазвичай відбувається на підсвідомому рівні. Адресат виокремлює з контексту комунікативної ситуації практичні компоненти прихованого сенсу, тобто прагматичні імплікатури, що суперечать з буквальним значенням вербального чи невербального засобу комунікації, який використовує співрозмовник. П. Грайс вказує, що при порушенні максим ведення розмови будується механізм створення імплікатурного змісту. У таких випадках те, що говорить співрозмовник, буде відрізнятися від того, що він насправді має на увазі [28].

Нехтування певних максим комунікації утворює приховану інформацію та постає як поширений комунікативний прийом. Так виникає особливий тип імпліцитної інформації, яка тільки тоді може бути адекватно інтерпретована слухачем, якщо мовець дозволить це. Дослідження імплікатур як засобу вираження прихованих смислів уможлиблює виявлення прагматичних особливостей цієї категорії. Комунікативною метою адресанта, який свідомо імплікує інформацію, постає передача певних думок у завуальованій формі. Умови спілкування нерідко вимагають пом'якшувати висловлені оцінки або навіть приховувати їх. Так, негативна оцінка, виражена за допомогою мовленнєвої імплікатури, з одного боку, наявна на рівні прихованої інформації, то ж мовець фактично не говорить нічого неприємного для адресата, дотримуючись вимог ввічливості й уникаючи конфлікту. Однак, з іншого боку, суб'єкт спирається на постулати принципу кооперації, тобто оцінка буде зрозумілою для співрозмовника після виведення ним прагматичної імплікатури.

Комунікативні імплікатури зумовлюють виникнення прихованої інформації, що постає завдяки здатності мовних одиниць до набуття додаткового смислу, який адресат повинен помітити. Порушуючи постулати комунікативних максим, адресант імплікує повідомлення.

Покладаючись, таким чином, на єдиний принцип комунікації, так званий суперпринцип, учасники комунікативного акту спілкуються, висловлюючи між

рядків значно більше, ніж стверджується словами. З іншого боку, пресупозиції, які актуалізуються в процесі створення комунікативного акту, а також контекстуальні припущення, які, на думку вчених, подають «низку передумов, необхідних для правильної інтерпретації висловлення» [65], дають змогу відчитати прихований підтекст, тобто прагматичну імплікатуру висловлення. Хоча питанням непрямих ілокуцій займалось досить багато дослідників, навіть така постать як Дж. Серль не зміг дати чіткого поняття тому, як слухач може розуміти зміст непрямих ілокуцій, якщо речення мовця, та те, що насправді мається на увазі, суттєво відрізняються. З іншого боку, сучасник Ф. Бацевич наголошує, що слухач не повинен звертатись до імплікатур дискурсу, та вичитувати приховані наміри мовця при прямих комунікативних актах. В той час як при непрямих, сенс мовленнєвих одиниць не дорівнює одиницям мовленнєвого коду, яким він реалізується. В цьому випадку, слухач повинен спиратися на імплікатуру дискурсу, але в разі недостатньої комунікативної компетенції адресат може не зуміти декодувати приховані смисли мовця [10].

3.2 Функційно-прагматичні особливості мовчання

Як вже було зазначено вище, семантика мовчання і його роль у комунікації описується багатьма науковцями, і всі автори сходяться в тому, що мовчання комунікативно значуще. Н. Д. Арутюнова, зокрема, підкреслює, що сенс мовчання стає зрозумілим тільки з контексту, з самої ситуації. Особливо Н. Д. Арутюнова розглядає мовчання в контексті діалогу. Вона пише: «У діалозі мовчання може бути мимовільним і навмисним. У першому випадку мовчання є симптоматичним, у другому – семіотичним. Діалогічне мовчання може бути викликане різними причинами та згідно з ними отримувати різну інтерпретацію» [5].

Мовчання як презентація комунікативної ситуації розглядається в роботі Н. Д. Шестопалової. Автор робить висновок, що мовчання може розглядатися як повноцінний акт комунікації, але при цьому обов'язково потрібно враховувати контекст його вживання, оскільки в залежності від контексту

мовчання може отримувати найрізноманітніші, аж до протилежних, значень. «Мовчання може як об'єднати співрозмовників, так і роз'єднати їх, може сигналізувати взаєморозуміння або антипатію і навіть загрозу, може означати глибоку задуму чи пасивність і бездіяльність тощо.» [79]. Т. Р. Копилова пише про сучасні підходи до характеристики мовчання в лінгвістичній літературі. Мовчання розглядається автором як особливий вид комунікації, як нульовий мовленнєвий акт, як певні стратегії і тактики поведінки людини, як національно специфічний феномен [42]. С. В. Крестинський присвячує свою статтю аналізу факторів, які провокують мовчання співрозмовника в ході вербальної комунікації. У підсумку лежить те, що мовчання суб'єкта може бути інтерпретовано, тільки виходячи з його психологічного стану. Майже всі акти мовчання «пов'язані з будь-яким емоційним станом людини, яке майже завжди є однією з обов'язкових складових інтрасилентного змісту акту мовчання» [45]. Про мовчання як семіотичний знак у культурі і комунікації пише І. П. Амзаракова. Вона зазначає: «У семіотиці мовчання позиціюється як знак, протилежний слову. Для лінгвістики це нульовий акт комунікації, або відмова від комунікації, для мистецтва – вибір способу, який демонструє мовчання» [2].

Мовчання розглядається на тлі аналізу обширного поля невербальних одиниць комунікації загалом, у всьому різноманітті цих одиниць. Найбільш часто мовчання позначається дієсловом мовчати, відзначені також випадки вживання іменника мовчання. Перш за все потрібно схарактеризувати семантику дієслова мовчати.

Дієслово *мовчати* вживається в ситуаціях, пов'язаних з комунікативною взаємодією людей. Контекст дає вказівку на те, чи є мовчання навмисною реакцією на ситуацію або ж мимовільним, ненавмисним актом. Аналіз мовного матеріалу засвідчив, що у більшості випадків мовленнєвих ситуацій мовчання є навмисним актом.

Причини мовчання, як показав аналіз матеріалу, можуть бути дуже різними. Перерахуємо далі ці причини:

1. Відсутність теми для розмови.

2. Психологічний стан персонажа (або персонажів).
3. Дистанція у відносинах або її відсутність:
 - а) ступінь близькості з будь-ким, що дозволяє обходитися без слів;
 - б) ієрархічні відносини між учасниками комунікативної ситуації;
4. Ігнорування співрозмовника.
5. Очікування, що співрозмовник вступить у діалог першим
6. Неможливість словесного обміну інформацією через те, що простір комунікації вже заповнений якимись звуками.
7. Хворобливий стан персонажа.
8. Відсутність необхідності в коментарях.

Мовчання може трактуватися як свідома відмова від мовної форми спілкування, як поведінка з метою занурення у власні думки і почуття, з метою не заважати оточенню, не порушувати його душевний і діловий настрій [11]. Таке трактування має зовсім іншу природу, ніж представлена вище, оскільки її можна назвати прагматично-дискурсивною. Реалізація, розгортання дискурсу (у цьому випадку навчального) нерозривно пов'язані з дотриманням деяких умов, у тому числі із забезпеченням фонові тиші для оптимального сприйняття нових знань. Звірення вже цих двох визначень показує різновекторність можливих трактувань суті мовчання, що обумовлює відмінність і у використанні дослідницько-методологічних установок. Ці відмінності виявляються і в номінаціях феномена мовчання, коли використовуються такі терміни, як «силенційний акт», «сіленційний ефект», «силенційна лакуна», «нульовий мовленєвий акт», «нульовий заступник вербальної реакції» і низка інших. Зокрема, згідно з В. С. Григор'євою, силенційний акт – це комунікативно-значимий акт мовчання, тобто щось, що виникає в ситуації спілкування і виконує певні комунікативні функції [5, с. 71]. Те ж визначення входить як складовий елемент терміна силенційний ефект, що використовується А. І. Світловий і М. С. Донцовою [33]. Телеологічна сторона мовчання детермінує множинність інтерпретацій, проте план вираження цього явища позбавлений множинності трактувань. Так, С. В. Мелікян називає

мовчання знаком, представленим нульовою звуковою оболонкою [10]. Мовчання замість мови трактується як нульовий замінник вербальної реакції. Н. Д. Арутюнова називає мовчання нульовим мовним актом. Автор вказує, що існування нульових мовленнєвих актів в комунікації також природно, як і існування нульових закінчень у словотворенні [3]. Силенційна лакуна (або лакуна мовчання) є мовною лакуною, тобто явище комунікативно значущого мовчання [3, с. 75]. Підсумовуючи всі представлені думки, можна зробити висновок про те, що план вираження мовчання має сингулярне трактування, яке визначається як констатація особливої лакунарності, а саме формально не вираженою знаковістю. У багатьох дослідженнях сіленційного акту автори розмежовують мовчання і суміжні з ним поняття: «тиша», «пауза», «хезитації», «неговоріння» та інші. Так, К. А. Богданов вказує, що мовчання притаманне людині, це симптом психічного, а тиша пов'язана з природою - симптом природного [2, с. 27]. Оскільки ми виходимо з традиційного постулату про моделювання в літературному тексті фрагментів дійсності, то цілком доречно проектування такого розуміння і на художню реальність. Розглянемо такі приклади:

Oh no. But everybody else was noticing you; and it was odd he didn't. There, 'tis like him. Rich and gentlemanly, what does he care?' Bathsheba dropped into a silence intended to express that she had opinions on the matter too abstruse for Liddy's comprehension, rather than that she had nothing to say.

'О ні. Але всі інші помічали вас; і було дивно, що він цього не зробив. Ось він схожий на нього. Багатий і джентльмен, що йому байдуже?' Вірсавія замовкла, маючи на меті висловити, що її думки з цього приводу занадто заплутані для розуміння Лідді, а не те, що їй нічого сказати

The vegetable world begins to move and swell and the saps to rise, till in the completest silence of lone gardens and trackless plantations, where everything seems helpless and still after the bond and slavery of frost.

Рослинний світ починає рухатися і розбухати, а соки підійматися, доки у найповнішій тиші одиноких садів і безстежних плантацій, де все здається

безпорадним і все ще після зв'язку та рабства морозу (Thomas Hardy. *Far from the madding crowd*).

У першому прикладі ми спостерігаємо комунікативно-значуще мовчання. Героїня не відповідає, тому що вважає, що її не зможуть зрозуміти. Мовчання має в цьому випадку суб'єктивно-прогностичну природу. У другому прикладі представлена тиша (*nature silence*) як атрибут світу природи. Природне мовчання (тиша) може становити необхідний фон для комунікації, а також може існувати без присутності людини (як у другому прикладі). Мовчання може бути диференційоване в кількісному відношенні. Зокрема, пауза, згідно з С. В. Мелікян, є короткочасне переривання мови, а мовчання розглядається як більш тривала відсутність вербального спілкування [10]. Але тоді виникає закономірне питання: якою має бути тривалість паузи, щоб вона перетворилася в мовчання? Як вказує Є. М. Мартинова, категоричної відповіді на це питання немає, оскільки багато що залежить від індивідуально-особистісного сприйняття, ситуації спілкування загалом, психофізичного стану співрозмовників та інших чинників [9, с. 253]. Розглянемо в прагматичному ключі приклади випадків пауз і мовчання в художній літературі:

Mrs. Cheveley: One should always play fairly... when one has the winning cards. The baron taught me that... amongst other things

Місіс Чівлі: Я веду з вами чесну гру. Завжди треба грати чесно... коли козирі в тебе на руках. Барон Арнгейм навчив мене цього... і ще багато чому іншому (Oscar Wilde. *An ideal husband*).

Тут ми спостерігаємо неодноразові короткі обриви в мові, тобто паузи. В цьому прикладі вони, на наш погляд, підкреслюють важливість висловлювання.

'And at home by the fire, whenever you look up there I shall be – and whenever I look up, there will be you.' *'Wait, wait, and don't be improper!'* *Her countenance fell, and she was silent awhile.*

А ввечері біля каміна, варто вам підняти очі – і я тут біля тебе, і варто мені тільки підняти очі – і ти тут зі мною. - Ні, ні, стривай і не кажіть таких

непристойних речей! Батшеба насупилася і деякий час стояла мовчки (Oscar Wilde. *An ideal husband*).

У цьому випадку мовчання виконує когнітивну функцію, оскільки учасник комунікативної ситуації обмірковує пропозицію героя. Варто відзначити, що в цьому прикладі мовчання певною мірою обмежене за своїм комунікативним потенціалом. Існує також термін «хезитації», що позначає різновид паузи, пов'язаної з нерішучістю, невпевненістю, роздумом.

Наприклад:

Lord Goring: Lady Chiltern, I have sometimes thought that... perhaps you are a little hard in some of your views on life. I think that... often you don't make sufficient allowances.

Лорд Горинг: Леді Чілтерн, я часто думав... що ви надто вже суворі у своїх судженнях. Мені здається, ви... занадто вже нетерпимі (Oscar Wilde. *An ideal husband*).

Герой підбирає потрібні слова, щоб вказати на те, що леді Чілтерн є занадто суворою до людських помилок. Н. Д. Арутюнова розмежовує мовчання і неговоріння. Перше, як вказує автор, «передбачає можливість виконання мовної дії, а друге позбавлене такої пресупозиції. Неговоріння повідомляє нам, що людина не володіє будь-якою мовою або не здатна до мовної діяльності» [6]. Взаємозалежність між мовчанням і умовчанням авторами визначаються по-різному. Так, С. Є. Полякова термін «замовчування» називає простором між промовою і мовчанням. Е. П. Іванян вважає, що замовчування є однією з форм вияву мовчання [37]. О. Ю. Єфімова вказує на те, що мовчання і замовчування мають загальні ознаки, такими як навмисність, повна (часткова) відсутність вербального вираження, адресність, цілеспрямованість, поліінтенційність, імпліцитність, конситуативна обумовленість, семантична різноманітність [34].

Розглянемо приклад умовчання:

'I've tried hard all the time I've been thinking; for a marriage would be very nice in one sense. People would talk about me and think I had won my battle, and I should feel triumphant, and all that. But a husband –' 'Well!'

«Так я вже й так пробувала уявити собі, поки думала; в якомусь сенсі, звичайно, дуже заманливо вийти заміж: про мене будуть говорити, і, звичайно, всі будуть вважати, що я спритно вас обійшла, а я буду тріумфувати і все таке. Але ось чоловік... – Ну!?»

Замовчування змушує добудовувати висловлювання, заповнювати недомовлене. Воно посилює комунікативну виразність мови, при цьому повністю реалізується принцип мовної економії, дотримується «екологічність» комунікативної поведінки.

Мовчання доволі часто використовується і в літературі і може знайти своє відображення в письмовій мові за допомогою слів або трьох крапок (...). Якщо мовчання показано трьома крапками, читач повинен сам зрозуміти, що письменник хотів передати, використовуючи паузи в мові персонажів. Важливо ідентифікувати застосування мовчання в літературі як англійською, так і на українською мовами:

1) Мовчання як знак скорботи:

In a moment she knew what had startled them, for as they stood there, chattering to one another, four peasants passed, quick and silent, bearing a new coffin, unpainted, and its fresh wood gleamed white in the approaching darkness.

В одну мить вона зрозуміла, що їх вразило, тому що, поки вони стояли там і базікали одне з одним, пройшли чотири селянина, швидкі і мовчазні, несучи нову труну, нефарбовану, і свіже дерево блищало білим у сутінках (Maugham S. Painted Veil).

У цьому прикладі мовчання селян, які несуть труну, вказує на те, що пацієнт помер.

Сазік якось невесело посміхався й мовчки дивився у стінку. Як потім ущипливо сказала Анна «а очі такі сумні-сумні» (Хмара Костянтин. Хоуп).

Приклад мовчання демонструє сум героя.

Цьому вже близько три тижні... Я хочу сказати, вже два тижні, як вони в такому стані. В кімнаті запало мовчання і зробилося тихо-тихо. Коло мертвих завжди стоїть тиша (Смолич Юрій. Що було потім).

Приклад також вказує на скорботу біля померлих.

2) Мовчання як знак згоди:

Ruth was silent. Every word she recognized as true.

Рут мовчала. Кожне слово вона визнала правдою (London J. Matin Eden. The Floating Press).

У цьому прикладі мовчання Рута означає, що вона згодна з тим, що було сказано.

Степан здивувався, але цигарку взяв. Розкурюючи, він дивився на юнака. Той байдуже пускав дим. Коли хлопець подякував йому, той мовчки кивнув головою, немов він про щось глибоко мислив і мав просидіти тут до ранку (Валер'ян Підмогильний. Місто).

Мовчання поєднане з кивком, що означає згоду героя.

3) Мовчання як знак незгоди:

When she was shown into her old employer's room, his face made her look down at her clothes. She was wearing an old dress — not at all fashionable — and her shoes were covered with red dust. There was a long moment of silence. 'I'm sorry, Mary,' he said. 'The job has already been filled.'

Коли її провели до кімнати свого старого роботодавця, його обличчя змусило її подивитися на одяг. На ній було старе плаття, зовсім не модне, і взуття вкрилося червоним пилом. Наступикі довге мовчання – Вибач, Мері, - сказав він. "Місць уже нема" (The Grass Is Singing. Doris Lessing).

— Зморився я, — промовив він, мов перепрошуючи, — ніч не спав, іти далеко... Хліба привіз. А ви як? Чи приходила Марійка? Мати довго не відповідала. (Валер'ян Підмогильний. Син).

У цьому прикладі видно скорботне мовчання матері, що означало негативну відповідь.

4) Люди також можуть мовчати, щоб не затягувати ситуацію або уникати розбрату:

She made no answer, and for an awkward moment they sat silent. It was because he loved her that he did not quite understand her, and she could not understand him because he was so large that he bulked beyond her horizon.

Вона не відповіла, і якийсь час вони сиділи мовчки. Через те, що він любив її, він не зовсім розумів її, а вона не могла зрозуміти його, тому що він був настільки великим, що він виправ за межі її горизонту (London J. Matin Eden).

А ти слухай лише мамки, й буде все добре. Буде тобі добре, а мені на душі буде легше. Лише бог один знає, як я гризуся! Вона змовкла й зітхнула глибоко, а Парасинка й собі змовчала. Вона знов задумалася про Тодорику, про його широкий рот, яким він міг би сказати собі сам щось до вуха.. (Ольга Кобилянська. Земля).

У цих прикладах сторони зберігали мовчання, щоб не погіршувати ситуацію і не псувати взаємини одне з одним.

5) Мовчання як знак ввічливості або культурності:

'I am afraid you will not leave any of it for him,' said I, timidly; after a silence during which I had hesitated as to the politeness of making the remark.

Боюся, ви не залишите йому нічого, – несміливо сказав я, після паузи, протягом якої я вагався щодо доречності зауваження (Dickens Ch. Great expectations).

З цього прикладу зрозуміло, що причиною мовчання є страх здаватися неввічливим.

6) Мовчання як знак сорому і занепокоєння:

For a few minutes he was silent, till, shaking off his embarrassment, he turned to her again, and said in the gentlest of accents...

Кілька хвилин він мовчав, поки не позбувся збентеження, і знову повернувся до неї і сказав з найм'якшим акцентом... (Maugham W.S. Painted Veil).

У цьому прикладі автор чітко продемонстрував те, що мовчання пов'язане з сором'язливістю.

7) Мовчання в розмові на особисті теми, таких як взаємини людей одне з одним або про їхнє особисте життя:

Men who talked grossly became silent when Dorian Gray entered the room. There was something in the purity of his face that rebuked them.

Люди, які грубо розмовляли, замовкли, коли Доріан Грей увійшов до кімнати. У чистоті його обличчя було щось, що дорікало їм. (Wild O. The Picture of Dorian Gray).

Причиною мовчання двох людей є груба мова, і побачивши Доріана Грея, вони відчували провину за скоєне.

8) Мовчання як вираження образи:

... Nowadays people know the price of everything, and the value of nothing.

- "I am afraid I must be going," exclaimed Lady Henry, breaking an awkward silence with her silly sudden laugh.

У наші дні люди знають ціну всьому і нічого не цінують.

– «Боюся, мені потрібно йти», – вигукнула леді Генрі, порушивши незручне мовчання своїм дурним раптовим сміхом (Ostin J. Pride and Prejudice).

У цьому прикладі мовчання лорда Генрі після його слів про те, що люди знають ціну речей, але не знають, яку цінність вони представляють, вказує на причину його скривдженості.

9) Мовчання, як надання можливості співрозмовнику висловлювати свою думку:

After a pause of some minutes, she addressed him a second time with: - "It is your turn to say something now, Mr. Darcy.

Після паузи в кілька хвилин вона звернулася до нього вдруге: «Тепер ваша черга сказати щось, містер Дарсі» (Ostin J. Pride and Prejudice).

У цьому прикладі Елізабет намагається надати можливість говорити містеру Дарсі.

10) Якщо мова недоречна. Наприклад, якщо хтось засмучений, найчастіше мовчить:

"... income of a successful author makes Mr. Butler look cheap. A best-seller will earn anywhere between fifty and a thousand hundred dollars - sometimes more, sometimes less; but, as a rule, pretty cool to those figures. " She remained silent. Her disappointment was apparent.

...дохід успішного автора змушує містера Батлера виглядати дешевим. Бестселер продається від п'ятдесяти до тисячі сотень доларів, іноді більше, іноді менше; але, як правило, досить близько до цих цифр. "Вона промовчала. Її розчарування було очевидним (London J. Matin Eden.).

У цьому прикладі своїм мовчанням Рут висловлює невдоволення тим, що він не зможе заробляти достатньо грошей.

Я почав гукати — вбийте мене — а вже не почули, мабуть. Лежав день цілий, пролежав ніч, ноги затекли чисто, а оце ти визволив мене, та не знаю, чи дякувати. — А з обличчя їх не примітили? — спитав Васюренко. — Де там з обличчя! Ніч, кажу, глупісінька була. Дядько Степан мовчки посмоктав незапалену цигарку й сплюнув (Валер'ян Підмогильний, «Син»).

У прикладі зображено мовчання героя в смутку.

11) Мовчання як ознака страху:

He felt as if his heart was beating itself to death in some empty hollow. After two or three minutes of terrible silence, Dorian turned round, and came and stood behind him, putting his hand upon his shoulder.

Йому здавалося, що його серце б'ється на смерть в якийсь порожній долині. Після двох або трьох хвилин жахливого мовчання Доріан повернувся, підійшов і став позаду нього, поклавши руку йому на плече (Wild O. The Picture of Dorian Gray).

У цьому випадку причиною мовчання Доріана є його страх.

12) Мовчання, що використовується для роздумів про що-небудь:

He was silent for a minute, casting about for the least vain glorious way in which to express himself.

З хвилину він мовчав, шукаючи найменш марнославний спосіб виразити себе. (Wild O. The Picture of Dorian Gray)

У цьому прикладі можна зробити висновок про те, що він мовчки роздумував, так як дієслово «to cast» означає «думати».

13) Мовчання як відмова говорити:

He was in the sitting-room and she heard herself called. She did not reply.

Він був у вітальні, і вона почула, як її кличуть. Вона не відповіла (Maugham W.S. Painted Veil).

Тут Кітті не хоче бачити свого чоловіка, коли Уолтер кличе, вона не відповідає.

14) Мовчання як ознака подиву. Наприклад:

Elizabeth made no answer, and took her place in the set, amazed at the dignity to which she was arrived in being allowed to stand opposite to Mr. Darcy, and reading in her neighbours' looks, their equal amazement in beholding it.

Елізабет нічого не відповіла і зайняла своє місце на майданчику, уражена гідністю, яку їй надали, коли дозволили стояти навпроти містера Дарсі, і читала у поглядах інших, їх однакове здивування, побачивши це (Austen J. Pride and Prejudice).

У цьому прикладі мовчання Елізабет описується як «made no answer». Виявляється, що мовчання Елізабет є результатом її подиву.

15) Мовчання як ознака невпевненості:

"Why did you want to see her?" Kitty hesitated for a moment before answering.

– Чому ти хотів її побачити? Кітті на мить вагалася, перш ніж відповісти (Maugham W.S. Painted Veil).

У цьому реченні дієслово «коливатися» означає, що Кітті не наважувалася сказати, і тому мовчить.

16) Мовчання, яке демонструє толерантність до чогось або до когось:

I felt that we could not go a word further, without introducing Estella's name, which I could not endure to hear him utter; and therefore I looked stonily at the opposite wall, as if there were no one present, and forced myself to silence.

Я відчував, що ми не змогли б продовжити, якби не вказали ім'я Естелли, яке б я не витримав почути з його вуст; і тому я кам'яно подивився на протилежну стіну, неначе там нікого не було, і змусив себе замовкнути (Dickens Ch. Great expectations).

У цьому прикладі, як би неприємно не було чути ім'я Естелли, мовчанням герой демонструє свою терпимість.

В. Н. Бабаян, узагальнюючи сучасні дослідження стратегічних ресурсів мовчання, виділяє «групи намірів», до яких відносить:

- 1) мовчання як згоду;
- 2) мовчання як незнання / уникнення відповіді, мовчання як некомпетентність;
- 3) мовчання як вираз негативних емоцій, а також афективних станів, які психологічно і фізіологічно паралізують мову;
- 4) мовчання як втрата інтересу до ситуації спілкування, до співрозмовника;
- 5) мовчання як питання;
- 6) мовчання як стратегія захисту;
- 7) мовчання як незгоду;
- 8) мовчання як протест;
- 9) мовчання як невтручання [3].

Зазначимо, що ця класифікація вказує як на мовчання того, хто говорить, так і на мовчання слухача [16], мовчання ініційоване і мовчання у відповідь. Іntenційність мовчання безпосередньо пов'язана з фактором адресанта і адресата. Адресант мовчить, впливаючи на адресата, намагаючись реалізувати свою мету. Важливим моментом є той факт, що за комунікативною поведінкою адресанта ми не можемо розпізнати його намір. Мовчання – матеріально не виражений текст. Мовчання стає комунікацією, коли за ним слідує реакція. За реакцією адресата ми і можемо судити про силу впливу, про мотиви адресанта, створити якусь вербалізовану версію мовчазного тексту. Основним елементом у цій моделі комунікації стає результат. Дослідник встановити акт комунікації

тільки після того, як він відбувся. Ця особливість мовчання акцентує увагу лінгвістів на проблему інтерпретації, тлумаченні, роз'яснення смислів.

Адресат повинен правильно зрозуміти, розпізнати задумане адресантом. Можна назвати безліч факторів, що впливають на адекватну інтерпретацію мовчання: загальний код, канал, численні характеристики комунікантів (національна приналежність з урахуванням тієї ролі, яка відводиться мовчання, в тій чи іншій лінгвокультурі; соціальні, соціокультурні, вікові, гендерні, індивідуально-психологічні особливості і багато інше). Така залежність інтерпретації від комунікативної ситуації робить результат тлумачення непевним, зразковим, відносним, ставить під загрозу сам факт комунікації. Дослідження контекстів мовчання дозволяють говорити про те, що часто адресат лише здогадується, яку інформацію хоче послати йому адресант. Таким чином, основна теза інтерпретуючого підходу про те, що «значення обчислюються інтерпретатором, а не містяться в мовній формі», становить основу аналізу актів мовчання.

Отже, мовчання існує у всіх мовах і культурах світу. Навіть якщо мовчання здається несуттєвим, воно має прихований сенс. Щоб зрозуміти сенс мовчання, дуже важливо бути частиною контексту, в якому присутнє мовчання. Тільки тоді можна зрозуміти, в чому сенс мовчання. Мовчання також присутнє в мові літературних персонажів. У літературі мовчання передається або словами, або трьома крапками. У творах автор або пояснює сенс мовчання, або читачам доводиться вгадувати, що означає мовчання в певних ситуаціях. Таким чином, мовчання є одним з важливих засобів комунікації і сприяє розумінню того, що мається на увазі.

Як уже зазначалося раніше, сучасні лінгвісти пропонують класифікацію мовчання, що поділяє його на два типи: комунікативно значуще та комунікативно незначуще.

Комунікативно незначущому мовчання не належить семантико-прагматичний сенс, тобто інтерлокутори комунікативного акту в момент цього мовчання можуть перебувати в різних приміщеннях, спати, не бути в полі зору

одне одного. Лише в певних випадках можна сказати, що таке мовчання має семантичний зміст для одного з учасників спілкування, коли через якісь фізичні обставини один з них не може дати відповіді іншому [27].

Наведемо приклад:

Annie came back in the middle of the afternoon. She was silent, but seemed tired rather than depressed. Paul asked her if everything had gone all right and she nodded.

Енні повернулася в середині дня. Вона мовчала, але виглядала швидше втомленою, ніж пригніченою. Пол запитав її, чи все гаразд, і вона кивнула (Stephen King. Misery).

Аналізуючи цей приклад, можна дійти до висновку, що за допомогою оптичної знакової системи чоловік зрозумів, що Енні настільки втомлена, що навіть не може говорити і у відповідь на запитання чи все гаразд, жінка мовчки кивнула, що також можна інтерпретувати як невербальний засіб комунікації.

Крім того, мовчання може сигналізувати повну неможливість надати репліку співрозмовнику:

Наприклад:

Her face immediately turned pale, and she couldn't say a word.

Вона різко зблідла та не могла сказати ні слова (Stephen King. Misery).

У цьому випадку можна спостерігати, співрозмовник розуміє, судячи з мовчання, що жінка не могла надати репліку у відповідь через різке погіршення самопочуття.

'Mary, you must keep this boy. He's the best we have ever had. No more changing servants; I've had enough. I'm warning you, Mary.' She did not reply; she was weak with the tears and anger of the morning. He looked at her in surprise; he had expected her to shout back at him as she usually did. Her silence made him continue. 'Mary,' he said, 'did you hear what I said?' 'Yes,' she answered with difficulty.

«Мері, ти повинна залишити цього хлопчика. Він найкращий з тих, що у нас коли-небудь були. Більше ніяких інших слуг; З мене вже достатньо.

Попереджаю, Мері». Вона не відповіла; вона була ослаблена ранковими сльозами і гнівом. Він подивився на неї з подивом; очікуючи, що вона закричить йому у відповідь, як зазвичай. Її мовчання змусило його продовжити. «Мері, - сказав він, - ти чула, що я сказав?» «Так», - насилу відповіла вона.

'It's two of the letters in my favourite nurse's name,' replied Paul, hating himself. 'But what will I write on this typewriter, do you think?' 'Oh, Paul! I don't think - I know! You're going to write a new novel. It'll be the best yet!' Paul felt nothing, said nothing; he was too surprised. But her face was shining with great joy and she was saying: 'It'll be a book just for me'.

«Це дві літери з імені моєї улюбленої медсестри» - відповів Пол, з відразою до себе. "Але що, на твою думку, я напишу на цій машинці?" "О, Пол! Я не думаю - я знаю! Ти збираєшся писати новий роман. І він буде найкращим! Пол нічого не відчув, нічого не сказав; він був надто здивований. Але її обличчя сяяло від великої радості: "Це буде книга тільки для мене".

У цьому прикладі спостерігаємо як інтерлокутjр також фізично нічого не може сказати, адже охоплений емоціями здивування.

«– Слиш, діжурний..., ти мене чуєш? Атвєчай!

Але все мовчало, металевий голос більше не лунав з-під переднього пасажирського сидіння.

– Пальчік... пальчик нада убрать с кнопочкі... - ледве не шепотів міліціант, обережно, з пересторогою показуючи, що саме необхідно було зробити, аби знову ожив втаємничений голос.

– Ти чо прідурок там маячіш?! – сердито гримнув начальник на свого притихшого підлеглого робившого якісь незрозуміло-втаємничені паси. – Где етат самий..., дежурний, де он прапав?

Набравшись сміливості, страж простягнув свою руку до слухавки відліплюючи притиснувшого кнопку пальця. Відразу ж по цьому з'явився й металевий голос наповнюючи ефір вибухнувши обуренням та намаганням з'ясувати допитатись хто це там хулігане на каналах службового зв'язку.»
(Деркач Сергій. Я - маргінал шість... прийом!).

У цьому уривку демонструється випадок, коли співрозмовник мовчить через те, що інтерлокутор не виконав необхідної дії для забезпечення зв'язку між ними. У цьому випадку для нього наявний семантичний зміст мовчання, і він може пояснити його причини.

Втім, не слід плутати тишу між співрозмовниками та відсутність реплік від комунікативно незначущого мовчання. Ці два явища мають відмінності. Під час тиші у співрозмовників немає предмета для акту мовчання, вона є природною, немає теми та відсутня дія суб'єкта до суб'єкта, у той час, як під час комунікативно незначущого мовчання обидва інтерлокутори розуміють причину мовчання і мають об'єкт, через який воно виникло.

На противагу комунікативно незначущому мовчанню, комунікативно значуще мовчання є усвідомленим і інтенціональним актом комунікації, має семантико-прагматичне значення, хоча і має нульовий план вираження.

3.3 Лінгвокультурні особливості мовчання у англійськомовні та українськомовному просторах

У різних культурах існує різне ставлення до мовчання. Мовчання в умовах діалогічного або полілогічного спілкування тісно пов'язується з етичними нормами, правилами поведінки і релігією. Таким чином, уявлення про те, яка «кількість» мовчання може вважатися нормальною для адекватного спілкування має свою національну специфіку.

Дослідники зазначають, що англійськомовна соціокультура характеризується відмінним від західних культур ставленням до акту мовчання. Запозичені західні та східні моделі поведінки асимілювались і трансформувались.

Насамперед східні моделі поведінки під час акту мовчання були запозичені завдяки колоніальній політиці Англії у XVII-XX століть. Відомо, що в Індії та африканських країнах основною функцією мовчання була демонстрація поваги до людей старших по віку або до людей з високим соціальним статусом.

Східне відношення до мовчання жінок також добре прослідковується в багатьох запозичених англійськомовних приказках: *Silence garnishes a woman; Silence is a fine jewel for a woman; A silent woman is a better than a double-tongued man; Silence is the best ornament of a woman* [99].

У той час як багато з англійських приказок віддзеркалюють західну культуру відносно мовчання, при якому мовчання оцінюється як прихований доказ скритності та хитрості людини [66]. Наприклад: *Dumb dogs are dangerous; Great talkers are great liars; Beware of a silent dog and still water; A tatter is worse than a thief* [97].

Беручи до уваги факт, що англійська нація вважається однією з найстриманіших щодо емоційної оцінки предметів і явищ навколишньої дійсності, можна дійти висновку, що ця думка виникла не без підстав. Ця риса англійської соціокультури виявляється таким чином: *He knows much who knows how to hold his tongue; Speech is silver but silence is golden; A word spoken is past recalling; No wisdom no silence; Keep your mouth shut and your eyes open* [97].

В американській лінгвокультурі також наявна асиметрія у мовчанні чоловіків та жінок: «чоловіки менше говорять і використовують мовчання як інструмент влади; жіноче базікання – нерідко свідчить про безсилля» [95]. Ставлення американців до мовчання негативне. У більшості ситуацій американці схильні розглядати мовчання в спілкуванні як байдужість, гнів, сором, відраза, збентеження, незгоду тощо. В Америці мова має вирішальне значення для кандидата у президенти. Ці кандидати повинні подорожувати по країні зі штату в штат і показувати свої політичні таланти через свою промову, тому вони не можуть мовчати.

Американці схильні пояснювати свої думки чітко і люблять розмовляти один з одним. Вони намагаються заповнити тишу словами, щоб не почуватися ніяково. «Мовчання не є важливою частиною життя більшості представників домінуючої культури в Сполучених Штатах» (Самовар 1998). Розмовляти, дивитися телевізор, слухати музику та інші пристрої для добування звуку

утримують їх від тиші. Американська приказка: «The squeaky wheel gets the grease» демонструє факт, що мовчання небажане для американців [69].

Мовчання можна використовувати для збереження обличчя співрозмовника. Ми можемо розглядати позитивний бік і негативний бік мовчання [95] як дві полярні точки континууму. У спілкуванні мова і мовчання можуть бути двох полюсів. Іншими словами, мова може бути використана для збереження позитивного образу особи, а мовчання може бути використане як стратегія задля уникнення виникнення негативного образу. Якоюсь мірою спілкування між людьми в будь-якій формі можна використовувати для підтримки позитивного іміджу, якщо з використанням мовчання людина зберігає своє негативне обличчя в мінімальному обсязі. В американському суспільстві мовчання між комунікаторами може бути символом незалежності. Іноді в американському суспільстві бувають винятки та мовчання може нести у собі позитивну характеристику. Наприклад, між близькими друзями мовчання можна розглядати як взаєморозуміння і довіру в максимальному ступені. Але зазвичай у Сполучених Штатах рідко використовують мовчання, тому що мовчання має для них негативне значення [95].

В українській лінгвокультурі мовчання емоційно наповнене, що дозволяє говорити про мовчання як комунікацію емоційну. Деякі лінгвісти розрізняють мовчання, породжене міркуваннями, і мовчання, викликане емоціями. Емоційність і щирість як риси української комунікації зумовлюють мовчання як досить частотну реакцію комунікантів. Комунікативний хід «мовчати», «змовчати» може бути використаний навмисно з метою приховати негативне ставлення, не образити, "не наговорити зайвого»; також може посилювати емоцію, часто в цьому випадку в супроводі жестикуляції. Є в українській комунікативній поведінці і ще один варіант мовчазної поведінки – коли «немає слів», «нічого сказати». Мовчання, яке посилює емоцію, та мовчання замість слів є надзвичайно сильним засобом впливу на адресата, оскільки воно має потенційною можливістю підкреслювати глибину, щирість почуттів. У цьому випадку ми можемо говорити про мовчання як

маніпулятивну технологію, як акт агресії і, отже, розцінювати акт мовчання як акт маніпулятивний, агресивний [26].

Емоційність українського мовчання ставить проблему адекватності або неадекватності розуміння ситуації адресатом, тому що часто сприйняття адресата є відносним, він «відчуває» емоцію, приймає інформацію на емоційному рівні. Відповідна реакція адресата на мовчання адресанта в цьому випадку зводиться до ставлення, негативного або позитивного, і може бути охарактеризована за ступенем вияву емоції (смуток — печаль; радість — захват; роздратування — сказ тощо).

Аналіз різних контекстів ілюструє високий комунікативний потенціал мовчання в українському лінгвопросторі. В мовчанні в українській лінгвокультурі можна висловити цілу гаму почуттів: захоплення, обожнювання, любов, турботу, радість, незручність, збентеження, сором, печаль, смуток, розчарування, докір, обурення, божевілля. В мовчанні людина може бути більш красномовною, ніж за допомогою слів. Українське мовчання є більш переконливим.

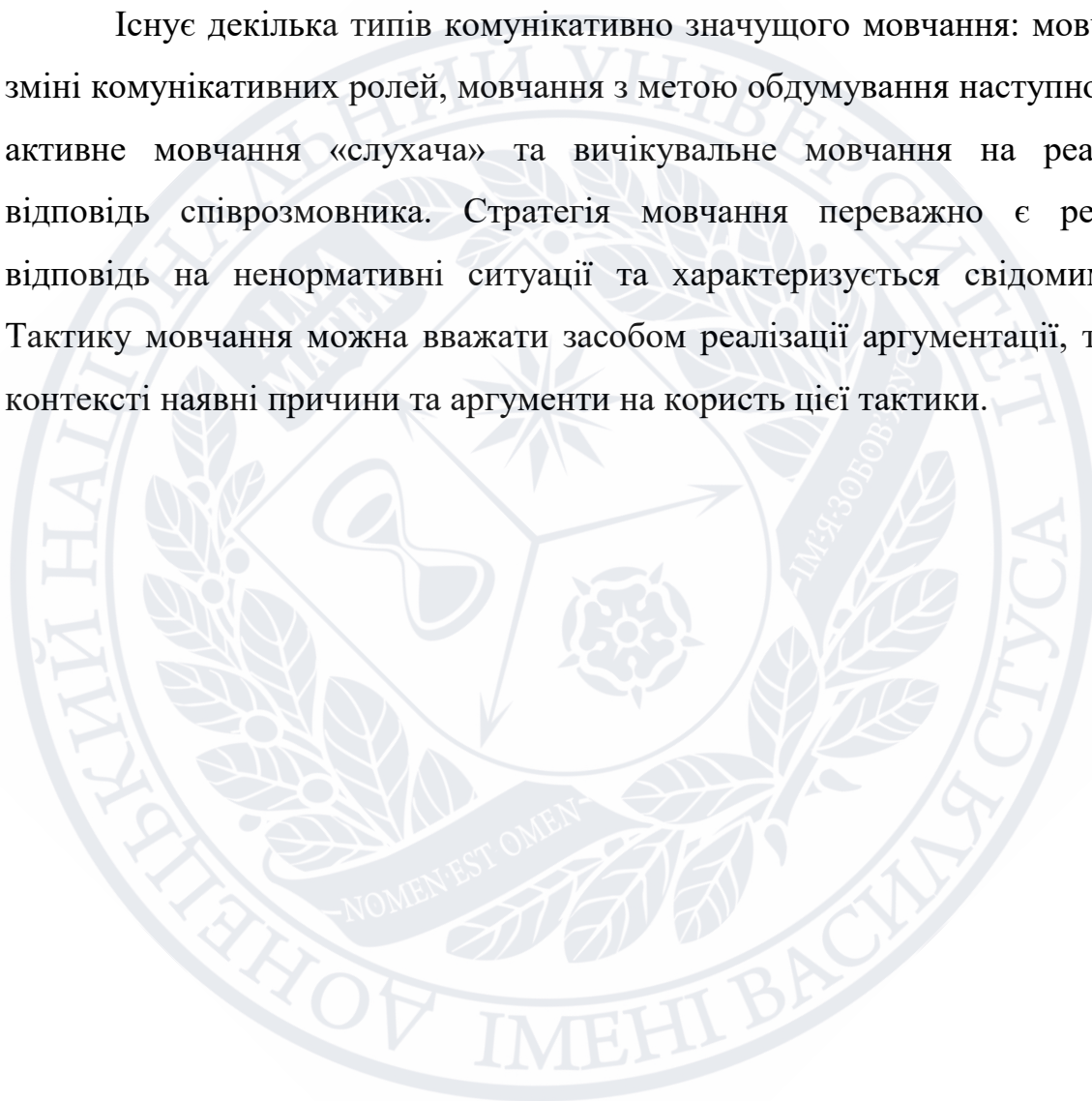
Висновки до розділу 3

Мовчання – це складова комунікативного акту, оскільки реалізує постулат кількості або інформативності: «у конкретному мовленнєвому акті мовчання завжди інформативне»; постулат якості, або істинності, постулат релевантності, оскільки воно може виявитися доречним, але в принципі може бути й недоречним», постулат способу, або ясності, «оскільки в конкретному мовленнєвому акті мовчання може бути однозначним, хоча, зрозуміло, й не завжди.

Німецьким соціологом Елізабет Ноель-Нойманн була запропонована теорія спіралі мовчання як спроба пояснити, яким чином формується публічна думка. Теорія «спіралі мовчання» дає пояснення механізмам висловлення думок окремими індивідами під впливом громадської думки.

Мовчання можна вважати своєрідним непрямим мовленнєвим актом, який характеризується власною семантикою та прагматикою. Для непрямих мовленнєвих актів з нульовим планом вираження значення контексту незмірно зростає. У випадку мовчання інформацію можливо здобути тільки з прагматичного контексту, враховуючи також міміку, жестикуляцію, фонові знання тощо.

Існує декілька типів комунікативно значущого мовчання: мовчання при зміні комунікативних ролей, мовчання з метою обдумування наступної репліки, активне мовчання «слухача» та вичікувальне мовчання на реакцію або відповідь співрозмовника. Стратегія мовчання переважно є реакцією у відповідь на ненормативні ситуації та характеризується свідомими діями. Тактику мовчання можна вважати засобом реалізації аргументації, тому що в контексті наявні причини та аргументи на користь цієї тактики.

ВИСНОВКИ

1. У ході дослідження було викладено поняття «комунікація», «комунікативна ситуація» та «комунікативна поведінка», задля повного розуміння феномена міжперсонального спілкування, що реалізується завдяки невербальним засобам комунікації. Було встановлено, що поняття комунікації є досить широким і визначення цього терміну подається у різних наукових сферах.

Комунікація у лінгвістичному просторі насамперед тлумачиться як процес активного обміну інформацією. Так, за типом відносин між учасниками розрізняються: міжособистісна, публічна, масова комунікації; за засобами комунікації: мовна (письмова та усна), паралінгвістична (жест, міміка, мелодія) тощо.

Зокрема була здійснена спроба встановити різницю між комунікацією та спілкуванням, хоча більшість науковців досі поєднують ці поняття в одне. Отже, спілкування, на відміну від комунікації, можна вважати суто людським атрибутом, мета якого полягає в задоволенні потреби контакту з іншими людьми. Результатом спілкування стають взаємини з іншою людиною, іншими людьми, у той час, як комунікація байдужа до системи соціальних відносин.

Якщо говорити про міжособистісне спілкування, то потрібно зазначити, що це акт невербальної та вербальної взаємодії учасників комунікативної ситуації, у результаті якої вирішуються комунікативні завдання і породжується дискурс. Обмін інформацією це найважливіший складник комунікативного акту.

2. Незалежно від того, наскільки простим або складним є процес спілкування, всі системи комунікації діють за одним і тим самим принципом: за допомогою сигналів з джерела передається повідомлення у пункт призначення. Як зазначено вище, спілкування поєднує у собі елементи вербального та невербального, зокрема віддзеркалює емоції комунікантів, виявляючи при цьому невербальний аспект обміну інформацією. Вербальні засоби спілкування включають мову, яка реалізується в мовленні. В той час як засоби невербальної

комунікації як «мова почуттів» значною мірою посилюють смисловий ефект вербальної комунікації, а інколи навіть здатні її замінювати. Хоча одиниці та характеристики невербальної поведінки можуть бути як пов'язаними, так і не пов'язаними з комунікативною ситуацією.

3. З'ясовано роль контексту в інтерпретації опосередкованих ілюцій. Імплікатура – це небуквальна частина значення тексту, коли інформація наявна в тексті в прихованому вигляді, але при цьому явно не виражається те, що «малося на увазі». Інформація, передана суб'єктом мовленнєвої дії, ділиться на ту, що була сказана, і ту, яка може бути залучена слухачем імплікатури. Таким чином, для забезпечення цілком ефективного функціонування засобів невербальної комунікації необхідні контекст і спільні знання комунікантів.

4. Виокремлено мовчання як окремий значущий невербальний засіб комунікації у процесі міжперсонального спілкування. Вивчення мовчання безпосередньо пов'язане з розумінням комунікації в сучасній лінгвістиці. Тлумачення комунікації як обміну інформацією як «знакового спілкування» зумовило розмежування мовчання комунікативного, або комунікативно-значущого, і не комунікативного. Мовчання, аналізоване в контексті комунікації, розглядається як певна взаємодія, яка передбачає наявність як відправника, так і одержувача; воно здатне передавати інформацію, яка може бути сприйнята та адекватно інтерпретована іншим. Свідомість та цілеспрямованість дозволяють розглядати мовчання як комунікативну дію (акт). Оскільки мовчання виражає неоднозначне значення, на відміну від мови, воно безпосередньо залежить від контексту, а отже це контекстуально залежний акт комунікації.

Мовчання багатозначне, здатне виражати безліч значень, у зв'язку з чим може мати вищий комунікативний потенціал, ніж мова. Саме багатозначність дозволяє визначити мовчання як багатогранний лінгвістичний конструкт з діапазоном форм, що обслуговують різні функції в різних сферах спілкування. Значущість – одна з основних релевантних ознак мовчання як комунікації; це знаходить відображення та у визначеннях даного терміна.

5. Було встановлено прагматичні функції мовчання. Мовчання може мати три види значення. Серед них виділяємо позитивне, негативне та нейтральне. Позитивне використовується для захисту вже сформованих взаємин співкомунікантів, негативне погіршує взаємини, нейтральне зазвичай застосовується під час роздумів та не впливає на хід комунікації ані позитивним, ані негативним чином.

Мовчання поділяють на комунікативно значуще та комунікативно незначуще. Під комунікативним мовчанням ми розуміємо значуще переривання комунікативного акту, яке може супроводжуватися невербальними засобами. Комунікативно незначущим вважається мовчання, що позбавлене функційного навантаження та засвідчує фізіологічний стан людини. Тож комунікативно значуще мовчання може бути розглянуте як особливий вид комунікації, оскільки передбачає передачу якоїсь інформації. Зокрема воно може виконувати такі стратегії у комунікації:

- 1) приховування інформації;
- 2) вираження протесту;
- 3) виправдання;
- 4) захист;
- 5) покірність, підпорядкування;
- 6) підтримка комунікації тощо.

6. У дослідженні було порівняно та зіставлено комунікативні контексти українськомовного та англійськомовного комунікативних просторів та було визначено різницю та характер вживання невербальних засобів спілкування у цих двох лінгвокультурах.

Було визначено, що кожен носій мови одночасно є і носієм певної національної культури, у зв'язку з чим мовні знаки набувають здатність виконувати функцію знаків культури і тим самим слугують засобом репрезентації основних культурних установок. Саме тому мова здатна відображати індивідуальну культурно-національну ментальність.

У цьому дослідженні була зроблена спроба виявити кореляції між описом невербальних засобів у художньому тексті і типом комунікативної поведінки представників англійської та української лінгвокультурних спільнот. У ході дослідження було зафіксовано різну кількість кінем, спрямованих у бік іншої людини. Великий розрив у бік українських джерел можна пояснити різницею в особистісному просторі народів, його культурно-комунікативним варіюванням, оскільки відомо, що приватний комунікативний простір в англійськомовному спілкуванні інший, ніж у колективістському українському середовищі. Отже, це і визначає невисоку частотність описів таких невербальних засобів, як доторків серед персонажів англійськомовних текстів. Самі ситуації, у яких описуються подібні жести, дуже показові. У англійськомовних джерелах це, головним чином, любовні сцени, на відміну від текстів українською мовою, де крім подібних епізодів, є безліч інших ситуацій, у яких вербалізація жесту торкання є цілком природною і доречною. В англійськомовному художньому тексті мовна маніфестація цієї кінеми обмежена відносно вузьким колом стандартних ситуацій.

Мовчання як потужний функційно-прагматичний засіб невербального спілкування в українській лінгвокультурі є емоційно наповненим, що дозволяє говорити про мовчання як комунікацію емоційну. Емоційність і щирість як риси української комунікації зумовлюють мовчання як досить частотну реакцію комунікантів. Комунікативний хід «мовчати», «змовчати» може бути використаний навмисно з метою приховати негативне ставлення, не образити, "не наговорити зайвого»; також може посилювати емоцію, часто в цьому випадку в супроводі жестикуляції. Є в українській комунікативній поведінці і ще один варіант мовчазної поведінки – коли «немає слів», «нічого сказати».

Емоційність українського мовчання ставить проблему адекватності або неадекватності розуміння ситуації адресатом, тому що часто сприйняття адресата є відносним, він «відчуває» емоцію, приймає інформацію на емоційному рівні. Відповідна реакція адресата на мовчання адресанта в цьому випадку зводиться до ставлення, негативного або позитивного, і може бути

охарактеризована за ступенем вияву емоції (смуток — печаль; радість — захват; роздратування — сказ тощо).

В той час як в англійськомовній лінгвокультурі мовчання у більшості випадків оцінюється як негативний комунікативний акт, який комуніканти вважають за краще уникати. В англійськомовному суспільстві мовчання між комунікаторами може бути сприйняте як символ незалежності, також може вважатись, що адресат, не зацікавлений в промові мовця. Іноді бувають винятки та мовчання може нести у собі позитивну характеристику. Наприклад, між близькими друзями мовчання можна розглядати як взаєморозуміння і довіру в максимальному ступені.

Перспективою дослідження заявленої наукової проблеми є поглиблене вивчення невербальних засобів міжперсонального спілкування, зокрема дослідження мовчання як значущого та малодослідженого невербального прийому комунікації, опрацювання у різних контекстах та порівняння способів його вживання та значимості у різних лінгвокультурах, як-от: британській, американській, з одного боку, а з іншого – українській.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреев Н. Д. О понятиях речевого акта, речи, речевой вероятности и языка. Вопросы языкознания. 1963. № 3. С. 15-21.
2. Анохіна Т. О. Онтологічне буття силенціальних лакун. Вісник Сумського державного університету. Серія “Філологічні трактати”, 2009. Том 1, № 3-4. С. 5-10.
3. Апресян Ю. Д. Перформативы в грамматике и словаре. Изв. АН СССР. Сер. Лит. яз., 1986. Вып. 3, С. 208-233.
4. Аристов С. А. Невербальные компоненты коммуникации. Тверской лингвистический меридиан: Теоретический сборник. Вып. 1. Тверь: ТГУ, 1998. С. 74-79.
5. Арский А. А. Инвективы в высказываниях угрозы и предостережения. Вестн. ИГЛУ. Сер. Лингвистика. Иркутск, 2000. С. 17-21.
6. Арутюнова Н. Д. Молчание: контексты употребления. Логический анализ языка. Язык речевых действий: сборник статей. Российская академия наук; Институт языкознания. М.: Наука, 1994. С. 106-117.
7. Баженова И. С. Обозначение эмоций в художественном тексте (прагматический аспект), 2003. 26 с.
8. Баранов А. Н., Крейдлин Г. Е. Иллокутивное вынуждение в структуре диалога. Вопросы языкознания. 1992. № 2. С. 84-99.
9. Бацевич Ф. Лінгвокультурні аспекти комунікативної толерантності. Соціогуманітарні проблеми людини. № 5, 2010. С. 108–119.
10. Бацевич Ф. Словник термінів міжкультурної комунікації. К.: Довіра. 2007. 136 с.
11. Богданов В. В. Молчание как нулевой речевой знак и его роль в вербальной коммуникации. Языковое обобщение и его единицы. 1986. С. 12-18.
12. Богданов В. В. Функции вербальных и невербальных компонентов в речевом общении. Языковое общение: Единицы и регулятивы. Калинин, 1987. С. 18-25.

13. Богданов К. А. Очерки по антропологии молчания. Homo Tacens. СПб.: РХГИ, 1997. 352 с.
14. Бойко Н. І. Вербалізація світу емоцій в українській мові : семантичний аспект. Українське мовознавство. 2009. Вип. 39. С. 26-34.
15. Борисов О. О. Мовні засоби вираження емоційного концепту СТРАХ : лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі сучасної англomовної художньої прози) : дис. ... канд. філол. наук: Житомир, 2005. 252 с.
16. Валиулина С. В. Средства репрезентации ситуации молчания и выхода из неё. Вестник Кемеровского государственного университета. 2015. Т. 2. № 1 (61). С. 177-180.
17. Василенко А. П. Оценочно-эмотивное содержание русских и французских фразеологизмов. Филол. науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2010. № 1 (5), ч. 1. С. 63-65.
18. Викулова Л. Г., Шарунов А.И. Основы теории коммуникации. М: Москва. 2008. 322 с.
19. Власова А. А., Щербак Н. Ф. Лингвистика молчания: базовые функции и функциональный потенциал силенциального акта. Таврический научный обозреватель. 2017. № 4 (21). 2001. С. 74-80.
20. Гавра Д. П. Основы теории коммуникации : учебник для академического бакалавриата. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2018. 231 с.
21. Герасименко И. В. Оценка в речевых актах в деловой корреспонденции (диахронический аспект). Материалы Всерос. науч.-практ. конф. «Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков». Уфа. 2010. С. 103-108.
22. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. М, 1980. 112 с.
23. Гнатюк Л. Я. Взаимодействие коммуникативных максим в условиях межличностного общения. Вестник Воронежского Государственного Университета. Серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. Воронеж : Издательство ВГУ, 2009. № 1. С. 23-26.

24. Гнатюк Л. Я. Прагматичні й функціонально-комунікативні аспекти ввічливості (на матеріалі сучасної української мови) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 Івано-Франківськ, 2007. 18 с.
25. Гнатюк Л. Я. Роль пресупозиції у декодуванні імпліцитного дискурсу (на ілюстративному матеріалі української, англо-американської, польської мов). Лінгвістичні студії : Донецьк : ДонНУ, 2012. Вип. 24. С. 100-105.
26. Гнатюк Л. Я. Вияв чинника «Збереження обличчя» у міжкультурному ракурсі (на матеріалі української, англійської, польської мов). Восточноукраинский лингвистический сборник. ДонНУ. Вінниця, 2015. Вип.16. С. 109-123.
27. Гнатюк Л. Я. Технології міжперсонального спілкування у міжкультурній взаємодії. Донецьк: Видавництво «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. 336 с.
28. Грайс Г. П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. М., 1985. С. 217-237.
29. Григорьева В. С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты: монография. Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. 288 с.
30. Гридина Т. А., Коновалова Н. И., Воробьева Н. А. Невербальная коммуникация: практикум. Екатеринбург, 2015. 106 с.
31. Гуревич Л. С. Коммуникативный акт Vs речевой акт: проблемы соотношения понятий // Вестник НГУ, 2007. Т. 5. Вып. 1. С. 103-108.
32. Донец П. Н. Основы общей теории межкультурной коммуникации / П.Н. Донец. Харьков: Штрих, 2001. 384 с.
33. Донцова М. С., Светлова А. И. Силенциальный эффект в англоязычном художественном дискурсе. In the beginning there was the word: history and actual problems of philology and linguistics: Materials digest of the XLVI International Research and Practice Conference and I stage of the Championship in philological sciences. L.: IASHE, 2013. С. 29-31.

34. Ефимова О. Ю. Молчание и умолчание учителя в системе профессиональных речевых тактик: автореф. Дисс. ... к. пед. н. Ярославль, 2005. 24 с.
35. Загнітко А. П. Лінгвістика тексту : теорія і практикум : наук.-навч. посібн. Донецьк : ДонНУ, 2006. 289 с.
36. Загнітко А. П. Імплікація як тип мовленнєвої комунікації. Функціональна лінгвістика. Язык. Человек. Власть. Материалы конференции. Ялта, 2001. С. 84-85.
37. Иванян Е. П. Семантика умолчания и средства её выражения в русском языке: монография. М.: Флинта, 2015. 328 с.
38. Ильева Е. А. К проблеме исследования имплицитной информации художественного текста. Функціональна лінгвістика. Язык. Человек. Власть. Материалы конференции. Ялта, 2001. С. 92-94.
39. Ионова С. В., Штеба О. А. Смешанные эмоции: к вопросу о лингвистической репрезентации и метаязыке описания. Вопросы психолингвистики. 2019. 2(40). С. 63-64.
40. Коваль А. М. Роль когнітивного підходу при вивченні психічних і мовних явищ // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. С. 165-173.
41. Колшанский Г. В. Паралингвистика. М., 2014. 100 с.
42. Копылова Т. Р. Молчание как термин: проблема многозначности. Вестник Удмуртского университета. 2015. Т. 25. Вып. 5. С. 7-11.
43. Крейдлин Г. Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык. М.: Новое литературное обозрение, 2002. 592 с.
44. Крестинский С. В. Коммуникативно-прагматическая структура акта молчания. Коммуникативнофункциональный аспект языковых единиц: Сб. науч. Тр. Тверь: ТвГУ, 1993. С. 50-67.

45. Крестинский С. В. Коммуникативно значимое молчание в структуре языкового общения: автореф. Дис. ... канд. филол. наук. Ленинград, 1991. 16 с.
46. Крестинский С. В. Молчание в системе невербальных средств коммуникации. Тверской лингвистический меридиан: Теоретический сборник. Вып. 1. Тверь, 1998. С. 74-79.
47. Крестинский С. В. Молчание как средство коммуникации и его функции в языковом дискурсе: Вестник ТвГУ. Сер. Филология. 2011. Вып. 1. С. 34-37.
48. Куницына В. Н., Казаринова Н. В., Погольша В. М. Межличностное общение : учебник для вузов. СПб., 2001. 544 с.
49. М'язова І. Ю. Особливості тлумачення поняття «міжкультурна комунікація». Філософські проблеми гуманітарних наук. 2006. № 8. С. 108-113.
50. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посібник 3-тє вид. К. : Центр учбової літератури, 2008. 272 с.
51. Мартынова Е. М. Невербальный аспект аномальной коммуникации: дисс. ... д. филол. н. Орёл, 2016. 388 с.
52. Меликян С. В. Речевой акт молчания в структуре общения URL: <http://www.dissercat.com/content/rechevoi-akt-molchaniya-v-strukture-obshcheniya> (дата звернення : 15.09. 2021).
53. Михайлова М. В. Молчание как форма духовного опыта URL: <http://www.phil63.ru/molchanie-kak-forma-dulchovnogo-opyta> (дата звернення 15.09.2021).
54. Мишланова С. Л., Пермякова Т. М. Межкультурная парадигма и перспективы межкультурной коммуникации. Стереотипность и творчество в тексте. Межвуз. сб. науч. тр. Пермь, 2005. С. 340-350.
55. Мухаметова М. Б., Мухаметов Д. Б. Два подхода к вопросу о сущности молчания. Альманах современной науки и образования. 2009. № 2 (21). С. 114-116.

56. Леонтьева А. А., Сорокина Ю. А., Тарасова Е. Ф. Национально-культурная специфика речевого поведения. М.: Наука, 1977. 215 с.
57. Озюменко В. И. Выражение эмоций грамматическими средствами английского языка. Вестник российского университета дружбы народов. Серия : Лингвистика. 2015. № 1. С. 126-143.
58. Потапова Р. К. Речевая коммуникация: От звука к высказыванию. М: Языки славянских культур, 2012. 464 с.
59. Почепцов Г. Г. Молчание как знак. Анализ знаковых систем: История логики и методологии науки. Киев, 1986. С. 90-91.
60. Почепцов Г. Г. Молчание как речевой акт. Сб. науч. Тр. МГПИИЯ им. Мориса Тереза. Вып. 252. М., 1985. С. 43-52.
61. Пузырев А. В. Лингвистическая энциклопедия эмоций. К эмотивной лингвистике : сб. науч. тр. Волгоград : Волгогр. науч. изд-во, 2015. С. 370-375.
62. Светлова А. И. Поліфункціональність та поліаспектність комунікативного мовчання в англomовному художньому дискурсі. Вісник Сумського державного університету. Серія “Філологічні трактати”. 2010. Том 2, № 3. С. 104-112.
63. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. К.: Фітосоціоцентр, 1999. 148 с.
64. Серль Дж. Природа интенциональных состояний. Философия, логика, язык. М., 1987. С. 96-126.
65. Сёрль Дж. Р. Что такое речевой акт?. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17: Теория речевых актов. М., 1986. С. 151-169.
66. Солощук Л. В. Невербальні складові англomовного дискурсу. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. 2005. С. 145-181.
67. Стернин И. А. Коммуникативное поведение в структуре национальной культуры // Этнокультурная специфика языкового сознания: РАН. Ин-т языкознания. М., 1996. С. 97-113.
68. Стернин И. А. О понятии коммуникативного поведения. 1989. 279 с.

69. Стернин И. А. Очерк американского коммуникативного поведения. Воронеж: Истоки, 2001. 206 с.
70. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика. Винница : Нова книга, 2009. 272 с.
71. Тарасова Е. В. Речевая системность в терминах лингвопрагматики // Вісник Харків. нац. ун-ту. ім. В. Н. Каразіна. 2000. № 471. С. 273-279.
72. Тетерлева Е. В., Т. Д. Кузьмин Отношение к молчанию в различных лингвокультурах. 2009. 209 с.
73. Томаселло М. Истоки человеческого общения. М: Языки славянских культур, 2011. 328 с.
74. Українське мовознавство. 2009. № 39. С. 26-34.
75. Шабанова Я. В. Речевой акт «Молчание» в структуре вербальной и невербальной коммуникации. Язык, коммуникация и социальная среда. Воронеж: ВГУ. 2007. С. 184-192.
76. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2007. 640 с.
77. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж : Изд-во ВГ, 1987. 188 с.
78. Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций : монография. М. : Гнозис, 2008. 345 с.
79. Шевченко И. С. Становление когнитивно-коммуникативной парадигмы в лингвистике. Вісник Харків. нац. ун-ту. ім. В. Н. Каразіна. 2004. № 635. С. 202-205.
80. Шестопалова Н. Д. Молчание как презентация коммуникативной ситуации. Вестник ТвГУ. Серия «Филология». 2014. № 4. С. 191-198.
81. Шилихина К. М. Исследования, опубликованные членами проблемной группы «Коммуникативное поведение» по проблемам американского коммуникативного поведения. Очерк американского коммуникативного поведения. Воронеж, 2001. С. 196-198.

82. Эпштейн М. Н. Слово и молчание: Метафизика русской литературы. М.: Высшая школа, 2006. 512 с.
83. Carrie Sh. The Cultural Implications Of Silence Around The World. URL: <https://www.rw-3.com/blog/the-cultural-implications-of-silence-around-the-world> (дата звернения: 15.09.2021)
84. Communication Theory: Why Do We Communicate? URL: <http://communicationtheory.org/why-do-we-communicate/>
85. Deacon, T.W. The Symbolic Species : The Co-Evolution of Language and the Human Brain. New York : W. W. Norton & Co, 1997. 527 p.
86. Hanes T. What is Verbal Communication? 2013. URL: <http://www.livestrong.com/article/150573-what-is-verbal-communication> (дата звернения: 15.09.2021).
87. Hauser M. D. The Evolution of Communication. Cambridge, MA : The MIT Press, 1997. 760 p.
88. Hnatiuk, L. The Functional and Pragmatic Peculiarities of the Anthropocentric Phraseological Units in Different Languages and Cultural Environments. Studies about languages, indexed and abstracted by SCOPUS. Kaunas University of Technology, edition 30. 2017. P. 18-28.
89. Jaffe J. Transforming Life's Lemons. 2005. URL: http://www.lemonaidcounseling.com/html/article_transforming_lifes_lemons.htm (дата звернения: 15.09.2021).
90. Johanesen R. L. The Functions of Silence: A Plea for Communication Research. Western Speech Journal. 1974. P. 25-35.
91. Krauss R. The Psychology of Verbal Communication. 2002. URL: <http://www.columbia.edu/~rmk7/PDF/IESBS.pdf> (дата звернения: 15.09.2021).
92. Merriam-Webster. Merriam-Webster, Incorporated. 2019. URL: <https://www.merriam-webster.com> (дата звернения: 15.09.2021).
93. Oxford English Dictionary. Oxford University Press. 2017. URL: <https://en.oxforddictionaries.com> (дата звернения: 15.09.2021).

94. Perspectives on Silence. Norwood: Ablex Publishing Corporation, 1985. P. 3-18.
95. Searle J. R. Indirect Speech Acts: Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. New York, San Francisco, London, 1985. P. 59-82.
96. Segal J. Non-Verbal Communication. 2014. URL: http://www.helpguide.org/mental/eq6_nonverbal_communication.htm (дата звернення: 15.09.2021).
97. The Free Dictionary: Dictionary, Encyclopedia and Thesaurus. URL: <https://www.thefreedictionary.com> (дата звернення: 15.09.2021).
98. Vorobyova O. P., Gladio S.V. The Pragmatics of Emotivity Markers in Literary Discourse: Cognitive Implications. Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. К.: КДЛУ, 2001. С. 165- 173.
99. Websters New Twentieth Century Dictionary of the English Language. Unabridged. New-York, 1993. 2500 p.
100. Wertheim E. The Importance of Effective Communication. 2008. URL: http://www.educationalimpact.com/resources/rti2/pdf/1B_HO_ImportanceofEffectiveCommunication.pdf (дата звернення: 15.09.2021).
101. Yuan Quan. Analysis of Silence in Intercultural Communication. URL: <https://www.atlantis-press.com/proceedings/icemet-15/25837457> (дата звернення: 15.09.2021)